

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА**

ЛЕВИК Богдан Степанович

УДК 327+913(47+57)

**ПОСТРАДЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ В УМОВАХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ
ВИКЛИКІВ НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

Спеціальність 07.00.02. – всесвітня історія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук.

Львів – 2016

Дисертацією є рукопис.
Робота виконана в Центрі дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Литвин Микола Романович,
Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України,
директор.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Качараба Степан Петрович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри нової та
новітньої історії зарубіжних країн;

доктор історичних наук, професор
Кудряченко Андрій Іванович
Державна установа «Інститут всесвітньої історії
НАН України»,
директор;

доктор історичних наук, доцент
Стрільчук Людмила Василівна,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки,
професор кафедри всесвітньої історії.

Захист відбудеться 7 червня 2016 р. о 15:00 год. на засіданні спеціалізованої ради Д 35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4).

Автореферат розісланий 5 травня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Л. І. Хахула

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Після завершення Другої світової війни на євразійському просторі зросла напруга між двома військово-політичними блоками, спричинена посиленням гонки озброєнь та бажанням нав'язати власну ідеологічну концепцію, що привело до біполярності світу. Розпад СРСР зупинив на деякий час протистояння антагоністичних держав, проте не зняв з порядку денного комплекс питань, пов'язаних із національною безпекою. Необхідність удосконалення стану військово-політичної безпеки України, як основного компоненту національної безпеки на сучасному етапі державотворення, теоретичного та наукового обґрунтування важливості її геополітичного вибору, як і решти держав пострадянського простору, зумовлює актуальність роботи.

Геополітичні трансформації у безпековому середовищі ХХ – ХХІ ст. змушують пострадянські держави визначатися із системою індивідуальної/регіональної та колективної безпеки, шукати місце в європейській та азійській площині координат. Очевидним є також недостатній рівень дослідження комплексу проблем, пов'язаних із національною безпекою, що зумовлює актуальність обраної теми. Формування військово-політичних безпекових систем і національних збройних сил, реалізація військової політики країнами пострадянського простору залишаються маловивченими.

Проблеми у сфері національної безпеки на пострадянському просторі є не тільки науково актуальними, але й суспільно значимими – крізь призму сучасних міжнародних відносин; отримані результати допоможуть покращити військову політику України на стратегічно-концептуальному та законодавчому рівнях, а детальне вивчення проблеми дозволить запропонувати рекомендації, доцільність яких є необхідною для підвищення рівня обороноздатності держави.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Роль польського чинника у формуванні національно-політичного простору сучасної України» (державний реєстраційний номер 0112U006202).

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі умов, тенденцій, закономірностей формування та трансформації безпекового середовища колишніх республік СРСР. Для досягнення мети визначено **завдання**:

– охарактеризувати ступінь наукової розробки проблеми та її джерельну базу, теоретико-методологічні засади дослідження;

– розглянути суспільно-політичні, економічні передумови розпаду СРСР, особливості створення незалежних держав на пострадянському просторі та розподілу військового потенціалу Радянського Союзу між її колишніми республіками;

– виявити вплив геополітичних чинників на забезпечення національної безпеки країн пострадянського простору, визначити рівень стабільності безпекового середовища країн Балтії, Кавказу, країн Центральної Азії та Центрально-Східної Європи;

– узагальнити існуючу договірно-правову базу, яка забезпечує військово-політичну стабільність на європейському та азійському континентах крізь призму геополітичній змін останніх десятиліть;

– розкрити характерні риси та особливості діяльності сучасних міжнародних військово-політичних організацій (Організації об'єднаних націй (ООН), Північноатлантичного альянсу (НАТО), Організації з питань безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Організації про колективний договір безпеки (ОДКБ), Шанхайської організації співпраці (ШОС), Євразійського економічного співтовариства (ЄАЕС).

– сформулювати конкретні рекомендації урядовим чинникам України щодо удосконалення системи національної безпеки, показати закономірність переростання існуючих загроз етнотериторіального характеру у воєнні конфлікти при умові їх невирішення у превентивній фазі.

Об'єктом дослідження виступають республіки пострадянського простору в контексті сучасних геополітичних трансформацій.

Предмет дослідження – стратегії, програми, концепції, доктрини, конституції, що складають науково-теоретичну базу безпекознавства, сучасний досвід державних інституцій пострадянського простору у досліджуваній сфері, а також діяльність міжнародних військово-політичних організацій, система національної безпеки країн ННД (нових незалежних держав).

Хронологічні рамки дисертації охоплюють останнє десятиліття ХХ ст. – перше десятиліття ХХІ ст. Нижня межа означена розпадом СРСР (1991), верхня – створенням Євразійського союзу – геополітичного наднаціонального неоімперського проекту на чолі з Російською Федерацією (2011). В окремих випадках нижня хронологічна межа опускалася до кінця 1980-х рр. для відображення передумов розпаду СРСР та закінчення ядерного протистояння між США та Радянським Союзом, руйнування біполярної світової системи.

Територіальні рамки охоплюють територію пострадянських республік у сучасних кордонах.

Методологія дисертації. Методологічною основою роботи становлять принципи об'єктивності та історизму, що базуються на основі комплексного використання джерел та наукової літератури, які дали можливість всесторонньо проаналізувати особливості внутрішньої і зовнішньої політики колишніх республік СРСР в умовах геополітичних викликів кінця ХХ – початку ХХІ ст., уникнути однобічності та спрощення. При розв'язанні дослідницьких завдань використовувалися загальнонаукові та спеціально-історичні методи (аналіз, синтез, абстрагування, описовий, порівняльно-історичний, історико-генетичний, історико-діахронний, емпіричного аналізу та ін.).

Наукова новизна роботи:

уперше в українській історіографії:

– комплексно проаналізовано безпекове середовище пострадянських республік крізь призму внутрішньополітичної кон'юктури та зовнішньої політики;

– висвітлено появу і трансформацію національних концепцій/стратегій національної безпеки і воєнних доктрин незалежних держав пострадянського простору;

– у регіональному розрізі охарактеризовано зовнішньополітичні орієнтації країн Центрально-Східної Європи, Кавказу, Центральної Азії та Балтії, а також особливості регіональних і глобальних систем безпеки;

– охарактеризовано організаційно-структурну побудову збройних країн нових незалежних держав (ННД), їх технічне оснащення, наявність сучасного озброєння та можливість його використання у локальних / глобальних конфліктах;

– запропоновано трьохступеневу шкалу і критерії оцінки стану військової безпеки та авторську методику її оцінювання (індикатори-показники).

удосконалено:

– рекомендації щодо підвищення обороноздатності країн пострадянського простору, зокрема України на сучасному етапі їх державотворення;

– понятійно-категорійний апарат, зокрема запропоновано авторську дефініцію терміна «військова безпека»;

– механізми протидії можливій воєнній/гібридній зовнішній агресії;

– регіональну періодизацію військової політики пострадянських республік наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.;

набули подальшого розвитку:

– вивчення дезінтеграційних процесів на європейському континенті;

– питання створення ефективної систем військової безпеки на пострадянському просторі;

– проблема формування зон активних/потенційних та т. зв. «заморожених» конфліктів у ННД;

– виокремлення тенденцій, які визначають перспективи співпраці пострадянських республік на ґрунті збереження миру та посилення національної безпеки;

– прогнози щодо перспективи євроатлантичної інтеграції Української держави.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання сформульованих у дисертації положень і здобутих результатів державними відомствами, які займаються аналізом та прогнозуванням геополітичних, військово-політичних та національно-безпекових проблем. Отримані узагальнюючі характерні риси можуть бути використані у практичній діяльності центральних органів влади, які пов'язані з забезпеченням національної безпеки. Висновки і фактичний матеріал може бути використаний для підготовки узагальнюючих історико-політологічних робіт, навчальних підручників, а також у роботі міжнародних організацій.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри історії України і етнокомунікацій Національного університету «Львівська політехніка», Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, виступах на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях: «Сухопутні війська Збройних Сил України: історія, сучасність, розвиток (до 20-річчя Збройних Сил України)», (Львів, 2011); «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2011); «Воєнна історія середньої Наддніпрянщини» (Київ, 2012); «Придніпровські соціально-гуманітарні читання. Проблеми та перспективи історичної науки в Україні» (Запоріжжя, 2012); «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (Дніпропетровськ, 2012); «Міжнародні

відносини та інтеграційні проекти на пострадянському просторі» (Дніпропетровськ 2012); «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Кіровоград, 2012); «Зовнішньополітична та військова агресія Росії щодо незалежної України в ХХ ст.: історія та сучасність» (Львів, 2012); «Холодна війна»: історія та уроки» (1946–1991) (Севастополь, 2012); «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Бердянськ, 2012); «Сухопутні війська Збройних Сил України: 20 років миротворчої діяльності» (Львів, 2012); «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 2012); «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Кривий Ріг, 2012); «Придніпровські читання» (Дніпропетровськ, 2013); «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (Сімферополь, 2013); «Науковий діалог «Схід–Захід» (Кам'янець-Подільський, 2013); «Науковий діалог «Схід–Захід» (Бахчисарай, 2013); «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2013; 2014); «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 2013; 2014); «Формування основних напрямків соціогуманітарних наук» (Дніпродзержинськ, 2014); «Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100 річчя події)» (Львів, 2014); «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 2014); «Науковий діалог «Схід – Захід» (Кам'янець-Подільський, 2014); Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук (Дніпропетровськ, 2014); Придністровські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 2014); «Розвиток соціально-гуманітарної освіти і науки в контексті модернізації вищої школи» (Дніпропетровськ, 2014); «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 2015); «Розвиток основних напрямків соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи» (Дніпродзержинськ, 2015); «Науковий діалог «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський, 2015).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковано у трьох монографіях, 29 фахових (з них 18 – у міжнародних збірниках та виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз) та 30 статтях, які додатково відображають результати роботи.

Структура дисертації. Структура і обсяг дисертації визначені метою і завданнями дослідження. Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, шести розділів (18 підрозділів), висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 483 сторінки, з них основний текст дисертації – 399 сторінок, список використаних джерел – 83 сторінок (752 найменування).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність дисертації, визначено її мету, завдання, об'єкт і предмет, географічні та хронологічні рамки, узагальнено методи дослідження, розкрито наукову новизну, практичне значення роботи, а також подано інформацію про апробацію її наукових результатів.

У першому розділі **«Історіографія та джерельна база»** висвітлено стан наукової розробки теми та її джерела.

Підрозділ 1.1 **«Історіографія»** присвячений аналізу стану дослідження проблеми у науковій та науково-популярній літературі.

Геополітичні виклики, які постали перед республіками пострадянського простору наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., стали об'єктом вивчення істориків та політологів країн ННД. Нагромаджений історіографічний матеріал умовно поділено на два тематичні блоки: 1) наукові праці, які присвячені проблемі національної безпеки та загалом безпекознавству; 2) дослідження, які висвітлюють проблеми становлення та функціонування Збройних Сил країн пострадянського простору.

Починаючи з 1990-х рр. в Україні починають формуватися перші безпекознавчі центри та школи. Зокрема при Раді національної безпеки й оборони України (РНБО) створено низку науково-дослідних установ, серед яких виділимо Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Інститут проблем національної безпеки, Національний інститут стратегічних досліджень, Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України. Постають також відповідні наукові установи Національної академії наук України (Інститут всесвітньої історії НАН України, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та ін.), відомчі та регіональні наукові й інформаційно-аналітичні центри й установи (Український інститут національної пам'яті та ін.), громадські організації (Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, Український інститут військової історії та ін.). Питання військово-політичної безпеки України досліджуються також у Національному університеті оборони України.

Розглядаючи наукові студії *першої підгрупи* відзначимо, що відновлення української державності у 1991 р. започаткувало діаметрально протилежний підхід до поняття «безпеки», ніж у період СРСР (сьогодні із наукового обігу практично вийшов доробок радянської історіографії). У колективних монографіях під редакцією В. Горбуліна, В. Ліпкана, В. Богдановича, М. Єжеєва, І. Свида, А. Кудряченка, О. Литвиненка та ін., відображено актуальні проблеми реалізації завдань реформування та розвитку структур безпеки України у контексті її євроатлантичної інтеграції, окреслено взаємини нашої держави з європейськими країнами на тлі сучасних геополітичних процесів.

У сучасних українських науковців значне зацікавлення викликають теоретичні аспекти безпекознавства. У працях Г. Ситника «Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика» (Київ, 2004), Л. Шипілової «Методика обґрунтування понятійно-категорійного апарату теоретичних основ політики безпеки» (Київ, 2005), Г. Новицького «Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України» (Київ, 2008), а також окремих розвідках М. Пендюри, В. Кобринського, Л. Хилька та ін. розглянуто теоретико-методологічні проблеми формування національної безпеки в умовах сучасних європейських геополітичних трансформацій, охарактеризовано адміністративно-правові питання державного контролю у сфері безпеки нашої держави, проаналізовано базові поняття і категорії національної безпеки, розглянуто конституційно-законодавчі, концептуальні, стратегічні, нормативно-правові акти, які забезпечували дієвість системи національної безпеки України.

У книзі П. Лозинського «Воєнно-політичне співробітництво країн співдружності незалежних держав: становлення, розвиток, трансформація кінця ХХ – початку ХХІ століття» (Львів, 2011) доведено, що пострадянські республіки намагаються

забезпечити національну безпеку за рахунок потенціалу військово-політичних блоків, а мирні засоби ефективні лише тоді, коли вони підкріплюються військовою силою.

Аналізу організаційних засад цивільного контролю безпекової сфери як особливої форми організації суспільних відносин у державі, дослідженню феномену національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій присвятили дисертації О. Дзьобань, А. Бірюченко, А. Луньков. У працях І. Тодорова, В. Завадського, О. Ковальнової, Н. Чорної, В. Гусакова, О. Ляценка, Д. Лакішика, О. Бабака, В. Моцока, О. Сивака проаналізовано співпрацю України і НАТО, охарактеризовано діяльність пострадянських республік в організаціях регіональної та міжнародної співпраці (Балтійській Асамблеї, Раді держав Балтійського моря, Північній Раді, ОБСЄ, Раді Європи (РЄ)), розглянуто особливості трансформації суспільно-політичного устрою середньоазіатського регіону, закономірності встановлення співпраці між Україною та НАТО.

Баланс між індивідуальними (національними) інтересами та колективними; традиційними цінностями (правами людини) та державними інтересами; правом націй на самовизначення і принципом територіальної цілісності намагаються змоделювати американські (Ч. Кітч, М. Берковіц, П. Г. Бок, Г. Моргенау, А. Волферс, Дж. Розенау, К. Уолтц, Р. Осгуд, К. Вон Ворис, К. Дейч, К. Райт), західноєвропейські (Ж.-Б. Брозель, Р. Арон, Дж. Гарнет), польські (Т. Ольшанський, А. Хойновський, Я. Бруський, Е. Маліновський, Ю. Дарський, В. Марциняк), російські (М. Геллер, Б. Красулін, В. Абуренко, С. Кройценберг, І. Клімін, А. Дугін), азіатські (С. Бленк) вчені.

Питання національної безпеки в умовах глобалізації/дезінтеграції активно розробляють іноземні політологи та відомі громадсько-політичні діячі З. Бжезінський, Г. Кіссінджер, Дж. Кеннан, В. Книш, С. Гантінгтон, Д. Волкогонов, Дж. Джоулвен, Дж. Мак-Коннелл, Дж. Робертсон, Х. Солана та ін.

Дослідження *другої підгрупи* особливо актуальні на сучасному етапі українського державотворення, адже в умовах російської агресії комплекс питань пов'язаних із функціонуванням Збройних Сил пострадянських республік вимагає детального вивчення. Методологічні основи системних досліджень проблем військової безпеки одним із перших в українській історіографії розробив В. Богданович, який запропонував розширену систему показників для визначення рівня військових загроз, розробив комплекс методів, методик, моделей і методичних підходів для проведення системних досліджень.

Військовому плануванню безпеки та оборони присвячено роботи вітчизняних дослідників А. Іващенко, С. Вербицького, О. Бодрика, Д. Бондаренка, А. Невольниченка, В. Шевченка, Є. Шелеста, М. Шпури, В. Багапова, І. Мельничука та ін. Сучасну історіографію збагатили й керівники військового відомства України (О. Затинайко, О. Кузьмук, В. Радецький, В. Собков, В. Шкідченко, Б. Кожин, В. Безкоровайний).

У працях О. Пулима «Збройні Сили України як фактор створення та забезпечення існування системи колективної безпеки у Європі» (Львів, 2001), Г. Гозуватенка «Збройні Сили України, їх створення, розвиток та реорганізація на контрактній основі (1991–2007 рр.)» (Львів, 2009), О. Поповича «Становлення й розвиток систем стратегічної протиракетної оборони: досвід провідних держав

світу» (Львів, 2009), В. Ярового «Історичний досвід трансформації оборонно-промислового комплексу (ОПК) країн-колишніх членів Організації Варшавського договору (1991–2008 рр.)» (Львів, 2009), І. Компанця «Євроатлантична інтеграція незалежної України у військово-історичному аспекті» (Львів, 2010) узагальнено досвід використання Збройних Сил України у миротворчих та гуманітарних операціях ООН та НАТО у період, розглянуто особливості модернізації і трансформації оборонно-промислових комплексів країн «молодої демократії» у посткомуністичний період, досліджено взаємовідносини України та НАТО.

У роботах А. Сташка, А. Страннікова, С. Федоренка, О. Ланька, Т. Іващенко, П. Крутя, І. Козинця, І. Коржа, Ю. Калагіна розглянуто армію як суб'єкт забезпечення національної безпеки українського суспільства у період його системної трансформації, зокрема охарактеризовано організацію системи виховної роботи, створення відповідного морально-психологічного клімату у військових колективах, визначено можливості підвищення національно-патріотичної свідомості, досліджено роль і місце Збройних Сил України у миротворчій діяльності нашої держави під егідою ООН, у складі багатонаціональних сил тощо.

Заслужують уваги наукові студії російських істориків та політологів. Фахівці Інституту військової історії Міністерства оборони РФ, Центру військово-стратегічних досліджень Генерального штабу Збройних Сил РФ, Інституту політичного та військового аналізу Росії, Дипломатичної академії МЗС РФ та ін. науково-дослідних установ вивчають стратегічні пріоритети пострадянських країн, форми і зміст взаємовідносин між провідними європейськими державами (К. Арцибасов, Н. Арбатов, Л. Абалкіна, Б. Божедомов, А. Краснов, А. Казанцев, Є. Рогов, В. Семенов, А. Прохожаєв, Л. Фітуні, В. Захаров, В. Борисов, П. Іванов, В. Васютович, Р. Фарамазян, Ю. Касатонов, Ю. Солнишков, М. Захаров та ін.).

Азійський вектор безпекового/воєнного співробітництва проаналізовано у працях В. Литвиненка (Абхазія, Південна Осетія та Придністров'я), В. Маслова, Т. Ганієва, А. Акматалієва, Ю. Альошина, С. Шохзода (Центральна Азія). Більшість таких досліджень – політологічні, а їх автори свідомо займають односторонню (проросійську) позицію, що наносить шкоду об'єктивності.

У підрозділі 1.2 «Джерела» виділено та охарактеризовано основні неопубліковані та опубліковані джерела, які для зручності розділено на декілька блоків: 1) архівні матеріали органів влади та управління галузевих архівів України та Російської Федерації; 2) конституційно-законодавчі та нормативні акти пострадянських республік; 3) спогади учасників та очевидців подій; 4) довідково-статистична література; 5) періодичні видання.

Основу дисертаційної роботи становлять неопубліковані архівні матеріали (*перша підгрупа*), які зберігаються в архівосховищах України та Російської Федерації. Важливу інформацію почерпнуто з фондів Галузевого державного архіву МО України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Національного військово-історичного музею України, Російського державного військового архіву, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву новітньої історії. Принагідно відзначимо, що інформація про Збройні Сили усіх

пострадянських республік має обмежений гриф доступу, що спонукало автора до пошуку відкритих архівних матеріалів.

Важливим джерелом дослідження стали спогади безпосередніх учасників військово-політичних подій новітньої історії держав пострадянського простору (*друга підгрупа*), зокрема відомих громадсько-політичних діячів – С. Горбачова, Л. Кучми, Л. Кравчука, Б. Єльцина, І. Касатонова, Н. Савченко, В. Чернав'їна, А. Чікіна, В. Горбуліна, Р. Хасбулатова. Мемуарні джерела мають винятково фактологічну цінність, логічно доповнюють інформацію, отриману з інших джерел.

Становлення нового світоустрою відображає законодавча база країн пострадянського табору (*третья підгрупа*). Проаналізовано Конституції ННД, окремі законодавчі акти, які стосуються теми дисертаційної роботи, укази Президентів, постанови, доктрини, стратегії, концепції, програми, схвалені урядами, а також інші нормативно-правові акти. Законодавство віддзеркалює проблеми, з якими стикається військово-політичне керівництво країн пострадянського простору на певному етапі історичного розвитку.

Серед документів виокремимо: рішення консультативних, дорадчих органів з питань безпеки і оборони; комюніке міністерств закордонних справ; концепції і стратегії національної безпеки; воєнні доктрини; програми правлячих політичних партій; стенограми дебатів парламентарів на сесійних та пленарних засіданнях законодавчих органів; рішення парламентських комітетів з питань національної безпеки і оборони тощо.

Довідково-статистична література (*четверта підгрупа*) представлена найавторитетнішими міжнародними виданнями: СІПРІ (виходить у світ завдяки РАН РФ та Стокгольмського інституту міжнародних досліджень проблем миру), «The Military Balance» (публікує Міжнародний інститут стратегічних досліджень у Лондоні (IISS)). Заслужують також на увагу такі статичні збірники, як «Military Technology», «Jane's World Armies», «Moskow Lefence Brief», «Національна оборона» та ін.

Важливе місце серед джерел належить періодичним науковим та науково-популярним виданням (*п'ята підгрупа*). Військово-політичні і військові аспекти безпеки порушують на сторінках науково-практичного щоквартальника «Наука і оборона», науково-популярного журналу «Воєнна історія», суспільно-політичного журналу «Військо України», газеті «Народна армія», інтернет-виданні «Національна безпека і оборона», науково-аналітичному збірнику «Стратегічна панорама», щоквартальнику «Стратегічні пріоритети», вісниках «Військово-історичний альманах» та «Держава та армія», а також збірниках матеріалів науково-практичних військово-історичних конференцій тощо. Серед англomовних видань, використаних у дисертаційній роботі, виокремимо «The Times», «The Financial Times», «The New York times», «The Washington Post», «The Morgning Star».

Другий розділ «**Теоретико-методологічні основи дослідження**» розкриває методологію дисертаційної роботи.

Дисертація ґрунтується на методологічному інструментарії, який покликаний забезпечити максимальну об'єктивність та достовірність одержаних наукових

результатів. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом, що дозволяє всебічно розкрити поставлені завдання.

У дисертації застосовано три головні групи методів наукового пізнання: загальнонаукові та спеціально-історичні, а також низка принципів (історизму, об'єктивності, всебічності, наступності та ін.). Особливе місце відведено компаративному (взаємопов'язуючий) та історично-порівняльному методам. Синхронне і діахронне вивчення пострадянського періоду дало змогу провести самовимірювання вектору української історії у порівнянні з національними історіями ННД, доля яких певний час була пов'язана з Україною.

Методологічну основу дослідження склали метод аналогій, періодизації та структурно-системний. Ці методи дозволили показати формування і концептуальне становлення геополітичного вибору на пострадянському просторі. Активно використовувалися також діалектичний, історично-правовий, конкретно-історичний, логічно-теоретичний, статистичний методи.

У роботі показано філософсько-історичну еволюцію терміну «безпека» та визначено його співвідношення з поняттями «держава», «нація», «політика». Автор наводить існуючі законодавчі та наукові варіанти визначення терміну «військова безпека», дає відповідь на використання прикметників «військовий» та «воєнний». Використання окреслених принципів та методів дозволило з найбільшою повнотою і ефективністю використати доступні джерела.

У третьому розділі **«Проросійський орієнтир у зовнішній політиці»** сконцентровано увагу на пострадянських республіках, які прерогативою свого зовнішньополітичного курсу вважають співробітництво з Російською Федерацією.

Підрозділ 3.1. *«Передумови та історичні наслідки розпаду СРСР. «Парад суверенітетів»* присвячений аналізу факторів, які привели до розпаду СРСР та утворенню на її теренах незалежних держав.

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. керівництво КПРС наважилося на запровадження косметичних реформ (перебудова, гласність, демократизація), що згодом привело до розпаду СРСР. Розгортання перебудовчих процесів умовно можна поділити на три періоди: перший (1985–1987) – пошук оптимальної моделі економічних та суспільно-політичних реформ; другий (1988–1989) – поглиблення демократизації та гласності, що, зокрема проявлялося в ухваленні Законів СРСР «Про державне підприємство», «Про індивідуальну трудову діяльність», «Про кооперацію» та створенні «неформальних товариств»; третій (1990–1991) – розвал комуністичної виробничої системи, крах антиконституційного заклоту Державного комітету з надзвичайних ситуацій (ДКНС) та утворення незалежних пострадянських держав.

У західній та українській науковій думці існує щонайменше вісім теорій, які пояснюють причини розпаду СРСР, серед яких: неспроможність та хибність комуністичної ідеології; нездатність СРСР витримати «гонку озброєнь»; діяльність американських спецслужб; економічний колапс, розбалансування державного бюджету, (незадоволення народу діяльністю урядом); національно-визвольні процеси; особистісний чинник (постаті М. Горбачова, Б. Єльцина, Е. Шеварднадзе, О. Яковлева); заклот партійної номенклатури (прагнула

заволодіти загальнодержавним майном); програш лівих політичних сил і тимчасова реставрація капіталізму.

Вважаємо основними причинами розпаду СРСР: крах комуністичної ідеології щодо створення нового суспільного конгломерату – «радянського народу»; втрата КПРС політичного контролю над ситуацією в країні; виникнення національних конфліктів на територіях радянських республік та неспроможність влади їх врегулювати; законодавча «війна» між РРФСР та СРСР; бажання республіканських еліт контролювати національні ресурси на своїх територіях без участі союзних органів; прагнення партеліти республік отримати політичну незалежність від СРСР; економічна криза. Появу нових гравців у геополітичному просторі не доброзичливо сприйняли світові країни-лідери, зокрема США побоювалися непередбачуваних дій України, Білорусі та Казахстану з їхнім ядерним потенціалом стратегічної та тактичної зброї. Країни Кавказу і Центральної Азії також викликали занепокоєння у демократичного світу на відміну від республік Балтії, які задекларували євроінтеграційні прагнення.

У підрозділі 3.2. *«Військово-політичний потенціал Російської Федерації»* визначено пріоритети національної безпеки та особливості зовнішньої політики держави.

Після розпаду СРСР Російська Федерація розпочала поетапне впровадження нової військово-політичної стратегії, що зумовлено впливом глобалізаційних процесів, у ході яких відбувся перерозподіл сфер впливу, з'явилися нові «геополітичні гравці» та політико-економічні центри світового масштабу, серед яких – Китай, Індія, Бразилія. Докорінно трансформувалися й суспільно-політичні процеси у Російській Федерації. Планомірний наступ на демократичні завоювання і свободи, нарощування авторитарних технологій управління підтверджує модернізаційну доктрину путінської «керованої демократії» (пріоритет виконавчої влади над законодавчою, зміцнення владної вертикалі, посилення влади президента).

Стратегія національної безпеки РФ на 2010–2020 рр. спрямована на підтримку багатополярних міжнародних взаємовідносин, багатовекторної дипломатії (формат у групі РІК (Росія, Індія, Китай), BRICS (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південна Африка). Пріоритетом у зовнішній політиці Російської Федерації залишається співпраця в рамках Співдружності Незалежних Держав (СНД), Організації про колективний договір безпеки (ОДКБ), Євроазійського економічного співтовариства (ЄАЕС), Шанхайської організації співпраці (ШОС).

Тривалий час Російська Федерація декларувала бажання відмовитися від військово-політичного/блокового протистояння, свідчення чому – розпочатий діалог з НАТО (2002). Водночас Росія не підтримувала розширення Північноатлантичного альянсу на Схід, реалізацію концепції глобального миттєвого удару з використанням стратегічної зброї, створення монопольної глобальної протиракетної оборони, сприймаючи ці процеси як потенційну загрозу власній безпеці.

Російська Федерація лише декларує співпрацю з Європейським Союзом (питання колективної безпеки) та США (нарощування антитерористичної співпраці, врегулювання регіональних конфліктів в інших країнах). З метою впровадження нової політики у сфері національної безпеки, керівництво держави

виділяє низку стратегічних пріоритетних національних інтересів, які визначає як важливі напрями забезпечення національної безпеки. Ці завдання тісно пов'язані з Концепцією довгострокового соціально-економічного розвитку Російської Федерації на період до 2020 р., яка покликана забезпечити фінансування викладених цілей.

Військово-політична безпека Росії ґрунтувалася на стратегічній ядерній зброї та військовому потенціалі. Новою Воєнною доктриною 2010 р. дозволялося завдати превентивний ядерний удар по агресору. Серед потенційних загроз військовій безпеці Росія виділяла: можливість відновлення гонки озброєнь; створення високоточної зброї; появу інформаційних новітніх озброєнь; мілітаризацію навколоремного космічного простору; формування в односторонньому порядку глобальної системи протиракетної оборони; створення монопольної глобальної системи миттєвого удару; розповсюдження ядерних, хімічних, бактеріологічних технологій; виробництво зброї масового ураження, їх компонентів і засобів доставки; відхід від міжнародних домовленостей про скорочення й обмеження озброєння.

Тимчасове зростання цін на газ принесло Російській Федерації значні фінансові доходи, більшу частину яких уряд скерував на модернізацію та переозброєння Збройних сил. Росія визнає розвиток ядерних та космічних озброєнь надійним фактором стримування, а військовою безпеку – стабілізуючим фактором суспільства. Керівництво держави прагнуло домінувати на пострадянському просторі, використовуючи для цього політико-економічні, військово-технічні, дипломатичні, а у випадку з Грузією – військові важелі впливу.

У підрозділі 3.3. *«Оборонна та безпекова політика Республіки Білорусь»* проаналізовано внесок країни у формування колективної системи безпеки на пострадянському просторі.

Вигідне геополітичне розташування Республіки Білорусь між Європою та Азією, а також на Балто-Чорномоській дузі, визначає її важливу роль діалозі Схід–Захід та Північ–Південь. Стратегію зовнішньої політики Білорусі у глобальному та регіональному масштабі чітко не визначено – її керівництво не спромоглося визначити свої національні інтереси у міжнародних відносинах (про участь у безпекових організаціях взагалі не йдеться, якщо не брати до уваги взаємовідносини з Російською Федерацією, СНД та ОДКБ).

Реальним кроком у сфері військової безпеки Білорусь вважає свою участь у ОДКБ від 15 травня 1992 р. та Договорі про створення Союзної держави від 8 грудня 1999 р. Президент Білорусії затвердив нову редакцію Концепції національної безпеки (2010), де сформовано єдиний погляд на формування та реалізацію державної політики забезпечення національної безпеки – країна дотримується багатовекторної зовнішньої політики, яка заснована на всебічній співпраці з Росією та стратегічними партнерами.

Білоруська влада вважає СНД пріоритетом своєї зовнішньої політики. Упродовж 1990-х рр. створено єдиний оборонний (протиповітряний) простір, сформовано спільні військові замовлення та об'єднано військовий потенціал, прийнято рішення про проведення узгодженої регіональної політики. Розбудова Союзу двох держав (Росії – Білорусі) залишається пріоритетом зовнішньої

політики останньої. Проте «охолодження» відносин між обома країнами, спричинене розходженнями позицій щодо енергетичних та газових питань, призупинило реалізацію спільних міждержавних проектів.

Істотні проблеми у керівництва Білорусії існують у взаємовідносинах із європейськими країнами та міжнародними організаціями (Євросоюзом, Радою Європи, МВФ, ОБСЄ, НАТО), що пояснюється критикою європейської спільноти внутрішньої політики А. Лукашенка. 2009 р. Білорусь стала членом проекту ЄС «Східне партнерство» (позитивний сигнал у налагодженні взаємовідносин з Євросоюзом, ПАРЄ погодилося повернути країні статус спеціально запрошеної країни за умови введення мораторію на смертну кару. Невиконання запропонованих умов змусило ПАРЄ відкликати свої пропозиції. Керівництво Білорусії залишається на позиції проросійської зовнішньої політики, бажаючи залишатись у фарватері основного стратегічного партнера.

На заваді інтеграції Білорусії до міжнародних інституцій стали переслідування інакодумства у країні: опозиція інституційно не представлена у парламенті (у білоруському законодавстві відсутні нормативно-правові та законодавчі акти, які б регламентували її права, обов'язки і повноваження), у республіці фактично заборонене право громадян на протест, хоча, де факто, серед опозиціонерів немає харизматичних осіб, а лідери опозиції не мають широкої підтримки серед населення.

Підрозділ 3.4. *«Співпраця Вірменії з Російською Федерацією – гарантія національної безпеки»* розкриває характер та тенденції взаємовідносин двох держав.

Пострадянська Вірменія має обмежені геостратегічні можливості: її територія з усіх боків оточена сухопутними кордонами держав-сусідів, а рівень національної безпеки повністю залежить від тенденцій розвитку військово-політичної ситуації у світі загалом та Кавказі зокрема. Матеріально-технічне забезпечення збройних сил Вірменії недостатнє для досягнення відповідного оборонного рівня. Потенційні вороги Вірменії – Туреччина та Азербайджан – не спроможні розпочати війну з Росією, через що російсько-вірменський союз служить стратегічним стримуючим фактором. Присутність військової бази Російської Федерації на території Вірменської республіки – певна гарантія військової безпеки та запорука стабільності військово-політичної ситуації у регіоні. Обом стратегічним гравцям на Кавказі (Росії та Туреччині) вигідно вірмено-азербайджанські відносини утримувати у «замороженому» стані.

Окреслена ситуація посилює геополітичний вплив Росії на «кавказький вузол» та усуває можливість появи конкурентного гравця. США та ЄС розглядають Кавказ як енергетичне джерело та транзитний коридор у Південну Європу, а також вікно для майбутнього розширення НАТО у Центральну Азію та Каспійський регіон. Відзначимо, що Республіка Вірменія є членом європейських організацій з питань безпеки – ОБСЄ, входить до Євроатлантичної Ради, бере участь у програмі НАТО «Партнерство заради миру».

Налагоджується конструктивна співпраця країни із США, Іраном та Китаєм, хоча пріоритетним напрямом державного забезпечення військової безпеки вважає зміцнення всебічної співпраці з Російською Федерацією (на її території дислокована російська військова база, яка відіграє стримуючу функцію проти

намагань Азербайджану повернути Нагірний Карабах). Вірменія входить в СНД і ОДКБ, де домінуюча роль належить РФ. Єдиним джерелом воєнного захисту від можливої агресії для Вірменії залишається російська армія і така позиція повністю формує її зовнішню політику.

Оборонний договір, який підписали Російська Федерація та Вірменія передбачає факт присутності російських військ у країні до 2044 р., розширення повноважень російських військ щодо забезпечення національної безпеки і оборони Вірменії (їдеться про військову частину в м. Гюмрі біля вірмено-турецького кордону, де дислоковано літаки та протиповітряні оборонні установки).

Стратегія національної безпеки Республіки Вірменія визначає державну політику з гарантування нейтралізації існуючих загроз. Серед внутрішніх загроз згадано врегулювання Нагірно-Карабаського конфлікту, а серед зовнішніх – відкриту загрозу застосування зброї з боку Азербайджану, а також втручання у азербайджансько-вірменські відносини Туреччини. Принципи стратегії – членство в якомога більшій кількості оборонних і безпекових організацій на міжнародному (ООН, НАТО, ОБСЄ, Рада Європи, ОДКБ), регіональному (співпраця з державами-сусідами) та національному рівнях, співпраця з ними.

У підрозділі 3.5. «*Узбекистан у пошуку геополітичної стратегії*» досліджено базові напрями безпекової політики цієї держави.

На відміну від інших пострадянських республік, Узбекистан вибудував геополітичну стратегію на декількох основоположних принципах: побудові «мусульманської держави»; формуванні кланово-общинної форми правління; дерусифікації всіх сфер суспільно-політичного життя. Вказані принципи зовнішньої і внутрішньої політики закріплені у Конституції, Законах «Про міжнародні договори Республіки Узбекистан», «Про основні принципи зовнішньої діяльності Республіки Узбекистан», а також доктрині «Про оборону» (2001). Водночас недержавні громадські організації критикують режим президента І. Карімова за авторитарний стиль правління й концентрацію влади, збільшення кількості представників правоохоронної системи, переслідування за політичні та релігійні переконання, різновекторну зовнішню політику.

Узбекистан також єдина центральноазіатська республіка, яка декілька разів змінювала свої геополітичні орієнтири: у травні 1999 р. вийшла, а 16 серпня 2006 р. поновила членство в ОДКБ і, відповідно, у 1999–2005 рр. перебувала у складі ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан та Молдова). Водночас Узбекистан – член ООН, Парламентської асамблеї ОБСЄ (з 1993 р.), СНД, ШОС, приєднався до програми НАТО «Партнерство заради миру» (1995).

Невизначеність у зовнішньополітичному курсі призвела до непослідовних рішень (вихід/повернення до ОДКБ, ГУУАМ). Узбекистан здійснює безуспішні спроби дистанціюватись від пострадянських міждержавних організацій (ОДКБ, ШОС, ГУАМ), проте Президент та уряд усвідомлювали неможливість уникнення існуючих воєнно-економічних загроз. 10 лютого 1994 р. підписано договір з Казахстаном та Киргизією про створення єдиного економічного простору, який дозволив розробити програму економічної співпраці (створення міждержавних консорціумів в енергетичній сфері, переробки мінерально-сировинних ресурсів).

Зважаючи на аграрно-сировинний тип економіки країн, спроба створити регіональну систему безпеки не отримала практичної підтримки.

Міжнародна військова та військово-технічна співпраця Республіки Узбекистан полягала у забезпеченні безпеки в Центральній Азії. Зовнішні виклики Узбекистан планував нейтралізувати у співдружності з Росією на основі двостороннього договору (Російська Федерація прагнула посилити свою присутність в країні й бажала отримати дозвіл на довгострокове перебування у вигляді військової бази). Активізація дій екстремістських збройних формувань у 1999–2000 рр. на кордоні між Узбекистаном, Киргизстаном та Таджикистаном сприяла посиленню військово-політичної ролі Росії в Центральній Азії. У 2000-х рр. у регіоні посилили впливи США (2002 р. між країнами підписано Декларацію про стратегічне партнерство й співпрацю в політичній, економічній, безпековій та юридичних сферах, а також Угоду про співпрацю щодо нерозповсюдження ядерних технологій).

Воєнна доктрина Узбекистану 2000 р., по-перше, визначає основні принципи військової політики (боротьба з екстремістськими ісламськими релігійними організаціями та тероризмом) і, по-друге, декларує відмову від ядерної зброї та відсутність претензій до інших країн, хоча питання спільного кордону повністю не врегульовані. Доктрина передбачає створення інтегрованих, високомобільних та самодостатніх збройних сил, основне завдання яких – підтримка миру.

Підрозділ 3.6. *«Співробітництво Таджикистану з Російською Федерацією – провідний напрям її безпекової політики»* присвячено дослідженню перспектив двосторонніх відносин.

У Таджикистані внутрішні протиріччя та кланова боротьба за владу перешкоджали ефективності демократичних змін (86 % таджиків знаходилася на межі бідності). Незважаючи на цей факт, республіка – один із «провідних гравців» регіональної безпеки в Центральній Азії. Військова безпека країни забезпечувалася багатовекторними зовнішньополітичними відносинами з країнами ЄС, НАТО, США, країнами Азії. Внутрішні загрози та ризики нейтралізувала правоохоронна система країни, а також компромісними рішеннями між урядом, президентом та опозицією.

Протистояння влади та ісламістів у 1990-х рр., спровоковане порушенням кланового перерозподілу влади, вилилось у громадянську війну. У березні 2000 р., після завершення в республіці парламентських виборів, де-факто, громадянську війну було завершено та виведено миротворчі сили країн-учасниць ОДКБ із Таджикистану. Політична криза доповнювалася економічною – у країні відчувалася нестача іноземних інвестицій через «незрозуміле» законодавство, втручання влади у приватний бізнес, наявність корупції, слабку телекомунікаційну систему, незначну кількість фахівців та неграмотність персоналу.

Сучасна зовнішня політика Таджикистану ґрунтується на розширенні міжнародних відносин із країнами Азії та Європи. Серед пріоритетів – налагодження контактів із Росією, країнами СНД, ОДКБ, ШОС, Євразійського економічного співтовариства. Республіка бере участь у роботі понад 50-ти міждержавних організацій. Проте Російська Федерація намагається залишити

Таджикистан в орбіті своєї зовнішньої політики, що відбувається завдяки систематичному наданні військової та фінансової допомоги.

Таджикистан зайняв виважену, миролюбну політику в регіоні: чітко визначився в боротьбі з міжнародним тероризмом та наркотрафіком; брав участь у врегулюванні збройного конфлікту на території Афганістану у форматі ООН; у період війни проти Талібану виступив на боці США. Свою військову безпеку Таджикистан забезпечував за допомогою країн-учасників ОДКБ, ШОС та СНД, а в глобальному значенні – з усіма членами ООН.

Згідно з воєнною доктриною Таджикистану 2005 р. допускалася висока ймовірність виникнення військового конфлікту або локальної війни в Центральній Азії з подальшою трансформацією в регіональну війну. Основними дестабілізуючими факторами називають нарощування релігійного та етнічного екстремізму, наявність релігійних протиріч, існування внутрішніх збройних конфліктів.

У підрозділі 3.7. *«Геополітичні пріоритети Киргизстану в безпековій політиці»* визначено зовнішні та внутрішні загрози для цієї республіки.

Батьківщина «тюльпанової революції» (2005) стала прикладом демократичних перетворень у Центральній Азії, незважаючи на те, що радикальні політичні дії не привели до політичної стабільності в республіці. На сьогодні Киргизстан залишається однією з найбідніших країн регіону й самостійно не може здолати економічну кризу. Найбільші капіталомісткі економічні проекти впроваджуються за участю Росії, яка контролює і флагмани оборонної промисловості – корпорацію «Дастан» (виготовлення торпед) та АТ «Айнур».

Військово-технічна співпраця Киргизстану здійснювалася переважно з країнами СНД та членами ОДКБ. У республіці введено систему експортного контролю над озброєнням та військовою технікою, який покладено на Міністерство оборони (відповідає за видачу ліцензій, дозволів на транзитне переміщення предметів військового призначення). Мета такого контролю – недопущення розповсюдження зброї масового ураження й засобів її доставки. Діяльність Міністерства скерована на створення військової організації з мобільних підрозділів, готових до швидкого бойового розгортання й оперативних дій на загрозованих напрямках.

Військово-політичний сектор Киргизстану знаходився у фарватері російської політики та її військової стратегії. Російсько-киргизькі відносини у військово-технічній сфері ґрунтувалися на Договорі від 5 липня 1993 р., який передбачав чотири напрями: розміщення військових об'єктів ЗС РФ на території Киргизії; збереження співпраці з питань виробництва, ремонту й забезпечення озброєнням та військовою технікою; спільне використання військових полігонів та навчальних центрів; підготовку офіцерів, співпрацю сил та засобів протиповітряної оборони. Водночас Киргизія уникала співпраці з одним геополітичним гравцем і виступала своєрідним індикатором відносин у Центральній Азії з ЄС, Китаєм, Росією та США.

Республіка надавала допомогу військам НАТО, які знаходились в Афганістані, проте після завершення активної фази операції військові бази почали використовувати як транзитний центр для ВПС США. Із 2001 р. Киргизька Республіка бере участь у командно-штабних навчаннях «Щит миру»,

багатонаціональних навчаннях «Об'єднані зусилля». У 2002, 2004, 2006 рр. на території республіки проходили спільні киргизько-британські навчання із залученням національних прикордонних військ. Щорічно, починаючи 1999 р., проходять киргизько-американські навчання антитерористичного спрямування «Беленс Найф» та «Беленс Найт».

Зовнішні загрози, згідно з Воєнною доктриною Киргизстану (2002), керівництво країни вбачає у можливості вторгнення бандформувань із територій сусідніх країн (Узбекистан, Таджикистан). До загроз національній безпеці киргизи також відносять проблему узбецьких анклавів Сох і Шахімардан і анклаву Ворух, що належить Таджикистану. Особливу загрозу представляє ісламський політизований фундаменталізм та спільні кордони у Ферганській долині. Киргизька військова організація та її Збройні сили потребують модернізації відповідно до міжнародних стандартів та наявних військових загроз. Перешкодою на цьому шляху є недостатнє державне фінансування і постійна економічна криза в країні.

У четвертому розділі **«Євроатлантичний вектор Прибалтійських республік і Грузії»** наголошено на визначальному значенні європейських структур для демократичного розвитку країн Прибалтики та Закавказзя.

У підрозділі 4.1. *«Литва – регіональний лідер у військово-політичному будівництві та безпековій політиці»* охарактеризовано історичні передумови та визначено причини входження держави у європейську / колективну систему безпеки.

Прибалтійські республіки, зокрема Литва, першими задекларували намір вийти зі складу СРСР наприкінці 1980-х рр., чим підтвердили споконвічне прагнення об'єднатися із європейською спільнотою. В ухваленому конституційному акті «Про неприєднання Литовської республіки до пострадянських східних союзів» підкреслено: республіка у подальшому не буде входити до складу «жодного політичного, економічного або іншого союзу чи співдружності держав, що створюються на основі колишнього СРСР», і не буде розміщувати на своїй території «військових баз і військових частин Росії, СНД і держав, що входять до них». У вересні 1993 р. з території республіки повністю виведено російські війська.

Геополітичний вибір Литва зробила на користь демократичних цінностей, реальних прав та свобод. На референдумі щодо членства в Євросоюзі громадяни республіки більшістю голосів висловилися за вступ країни до ЄС (2003). Згодом була підписана угода з країнами-членами Євросоюзу та країнами Центрально-Східної Європи про вступ до Європейського Союзу (її ратифіковано Сеймом Литви 16 вересня 2003 р.). У липні 2004 р. Конституційний акт «Про членство Литовської республіки у Європейському Союзі» ухвалено парламентом та підписано Президентом.

Вступ до ЄС де-факто визначив систему колективної безпеки країни. Оборонний простір Литви входить у регіональну систему безпеки прибалтійських республік, яка в свою чергу є складовою оборонної системи НАТО. Проте, проголосивши незалежність (1990), Литва розпочала розбудову власної національної армії – 22 лютого 1991 р. парламент прийняв рішення про створення перших озброєних добровільних дружин. Значну допомогу військово-

промислового комплексу республіки надали Німеччина та США. Зважаючи на те, що прибалтійські країни не мають своєї бойової авіації, їх безпеку гарантує Північноатлантичний альянс. Водночас Збройні сили Литви беруть активну участь у військових операціях за кордоном під патронатом ООН, ОБСЄ та НАТО.

Литва прагнула якнайшвидше позбутися пострадянського минулого, тому відмовилася будувати національні збройні сили за радянським зразком, а милітаризацію Росії вважає викликом для власної безпеки. Литва виділяла на потреби армії лише 1% ВВП. Як стабілізуючий чинник, трьома прибалтійськими республіками створено Балтійський батальйон чисельністю 1100 військових (країни взяли на себе зобов'язання співпрацювати у сфері політики, оборони, розвитку військово-повітряних сил, логістики). Батальйон входить до складу сил швидкого реагування НАТО.

Підрозділ 4.2. *«Особливості забезпечення національної безпеки Республіки Естонія»* знайомить із етапами входження держави до структур ЄС, розвитком Збройних сил.

Трансформацію Естонської республіки з типово пострадянської у національну демократію європейського зразка можна поділити на три етапи. Перший (1991–1995) характеризувався повною відмовою від радянського минулого і відновленням конституційного ладу. У країні відновлено національні владні інституції, створено основи ринкової економіки і приватного підприємництва, консолідовано суспільство навколо євроатлантичного вибору. Демонтовані комуністичні символи замінені національними. Проведено люстрацію державних чиновників, ухвалено закон (1992) згідно з яким росіянам, які поселилися в Естонії після 1940 р., відмовлено у наданні «автоматичного» громадянства. Естонія стала членом ООН (1991), ОБСЄ, Ради Європи (1993), приєдналась до програми НАТО «Партнерство заради миру» (1994). Започатковано розбудову внутрішньої та зовнішньої систем безпеки. Беручи до уваги Доктрину національної безпеки, уряд приступив до створення нечисельної, ефективної армії. Головними гарантіями національної безпеки залишився зовнішньополітичний курс уряду (активна євроатлантична інтеграція). 31 серпня 1994 р. територію республіки покинули останні військові підрозділи Росії (7 тис.).

Другий етап (1995–2004) започаткували переговори з ЄС, які завершилися згодою на вступ, а 2002 р. згодою на членство у НАТО. Країна стала повноправним членом обох організацій. У цей період були створені умови для мотивації вивчення державної мови та її використання, зокрема 60% вищих навчальних закладів перейшло на естонську мову викладання.

Перед вступом до НАТО Збройні сили Естонії успішно пройшли переозброєння за європейськими стандартами. У програмі розвитку естонських сил (2001) запропоновано сформувати армію у складі однієї бригади та семи батальйонів територіальної безпеки. Для підвищення військового рівня, виконання миротворчих операцій додатково створено ще два батальйони швидкого реагування.

Третій етап (із 2004 р.) ознаменувався вступом у НАТО і ЄС, що дозволило країні збільшити ВВП, покращити соціальні стандарти, запровадити євровалюту (2011). Естонський уряд вважав, що стратегія зовнішньополітичного курсу країни – надійна гарантія військової безпеки. Участь Естонії в НАТО не тільки

збільшувала її військовий потенціал, але й гарантувала їй захист від можливої агресії потенційного противника та глобальних загроз. Участь в Організації Вашингтонського договору додатково дозволяла розвивати ОПК за міжнародними стандартами, отримуючи постійні та гарантовані військові замовлення НАТО. Перебудова Сил оборони Естонії відповідно до стандартів цієї організації дозволила національним силам швидкого реагування брати участь у міжнародних миротворчих операціях, а отже, набувати практичного військового досвіду.

У підрозділі 4.3. «*Латвія у системі регіональної безпеки*» розглянуто успіхи та невдачі євроінтеграції цієї країни.

Латвія з перших днів незалежності прийняла важливе стратегічне рішення у безпековій сфері – входження до ефективних міжнародних організацій, насамперед НАТО та ЄС, оскільки малочисельна за населенням, слабка економічно, республіка не могла розраховувати на самостійну побудову Національних збройних сил, хоча такі спроби були здійснені (реформи підвищили рівень патріотизму та індекс опору населення можливій агресії).

Керівництво держави зосередило увагу на розширенні участі у системі колективної безпеки, перегляді концепції державної оборони, зміні структури національної армії, створенні «професійного ядра», удосконаленні військового бюджету. У Міністерстві закордонних справ республіки створили управління НАТО і політики європейської безпеки, яке проводило суспільно-інформаційну роботу з населенням. Особливу увагу звернуто на педагогічний склад навчальних закладів, з якими проводили регулярні семінари.

У цей період армія республіки мала низьку бойову підготовку і, відповідно, не була готова до вирішення навіть локальних завдань (пошуково-рятувальні операції, контроль повітряного та морського простору). Після виведення з території республіки російських військових формувань, керівництво Північноатлантичного альянсу перейшло до планування двосторонньої діяльності та конкретної допомоги зі зміцнення національної безпеки Латвії. Найбільшу допомогу в цьому питанні прибалтійським республікам надали США та НАТО. До розробки й створення регіональної оборонної системи долучилися країни-сусіди – Швеція та Фінляндія. Розпочався етап інтеграції латвійської армії в міжнародну систему безпеки.

У середині 1990-х рр. країна оголосила намір вступити до НАТО, проте тільки у 2002 р. отримала запрошення для початку переговорів про вступ до Північноатлантичного альянсу (вступ країни до ЄС 2004 р. прискорив цей історичний день). Входження до цієї організації оптимізувало бюджетні витрати в оборонній сфері (2–3% ВВП) і перерозподілило оборонні завдання. Окрім окреслених міжнародних організацій, Латвія – учасниця регіональних спільнот: три прибалтійські країни заснували Балтійську асамблею (1991), де постійно працювало п'ять комітетів, серед яких один – з питань права та безпеки та Балтійську раду міністрів (1994).

Для забезпечення внутрішнього безпекового середовища громадянство республіки отримали тільки ті жителі, які проживали на території держави до 1940 р., та їх нащадки (третина населення не могли отримати громадянства). Водночас виборче право обмежувало права колишніх працівників КДБ, екс-

працівників спецслужб СРСР брати участь у виборах до місцевих органів самоуправління та працевлаштовуватися на державну службу (83% громадян отримали політичні права, інші ж – не змогли взяти участь у виборчому процесі).

У підрозділі 4.4. «Євроатлантичний шлях Грузії» йдеться про складнощі внутрішньополітичного розвитку держави.

На відміну від більшості держав-сусідів, Грузія остаточно не визначилася із пріоритетними національними стратегічними інтересами – у сучасних геополітичних реаліях країна не змогла знайти баланс між Російською Федерацією та США, хоча керівництво держави декларує євроатлантичний напрям розвитку. На практиці це підтверджується входженням держави до ООН (1992), Конфедерації з безпеки й співробітництва в Європі, Ради Європи та Світової організації торгівлі (1999), Ради євроатлантичного партнерства (РЄАП). Країна стала співзасновником ГУАМ – організації, покликаної забезпечити роботу європейсько-азійської транспортної комунікації.

Загрози для національних інтересів Грузії поділено на зовнішні та внутрішні, а також глобальні та регіональні. До внутрішніх загроз належать існуючі територіальні конфлікти (Південна Осетія, Абхазія), дефіцит державного бюджету, несформованість національної еліти, відсутність національної єдності. Нинішня правляча еліта сфокусована на власне самозбереження і збагачення, не продукує нових ідей і не завжди репрезентує інтереси всього народу. У країні склалася пірамідальна структура суспільства, характерна для слаборозвинутих країн. Однак більшість грузинів є прихильниками прозахідного шляху розвитку з подальшим входженням до Європейського союзу та Організації Північноатлантичного договору. Такий шлях підтримував також экс-президент Грузії Е. Шеварднадзе, який сформулював шість основних принципів концепції «Мирного Кавказу»: непорушність територіальної цілісності і недоторканність існуючих кордонів; захист прав людини, захист транспортних та інших комунікацій і неприпустимість їхнього блокування, співробітництво у захисті навколишнього середовища та ліквідації наслідків стихійних лих; етнічна та релігійна толерантність; заперечення всіх форм виявлення націоналізму і ксенофобії; підтримка міжнародних проектів та інвестицій для Кавказу і забезпечення їхньої безпеки.

Зближення Грузії з НАТО відбулось уже після приходу до влади Е. Шеварднадзе, хоча саме під час його керівництва країна пройшла основну підготовчу роботу для поетапної інтеграції у систему Організації Північноатлантичного договору. Республіка ввійшла до Ради північноатлантичної співпраці, а згодом – Ради євроатлантичного партнерства. Представники Грузії беруть участь у роботі Парламентської Асамблеї НАТО.

Розміщення на окупованих територіях російських військових баз ускладнює процедуру повернення їх до складу республіки, а також ускладнює процедуру вступу Грузії до Організації Північноатлантичного договору. «Заморожені» етнотериторіальні конфлікти спричинили нестабільну внутрішньополітичну ситуацію у грузинському суспільстві, що привело до зміни зовнішнього курсу, в тому числі – у відносинах з Російською Федерацією.

Після завершення «Революції троянд» 2004 р. у республіці прийнято концептуальні документи з питань будівництва збройних сил: Концепцію

національної безпеки, Національну військову стратегію і Стратегічний огляд оборони Грузії. Концептуальні документи визначили стратегічних партнерів країни: США, Україну, Туреччину і Азербайджан. Водночас відносини з близькими сусідами, зокрема Вірменією та Росією, остаточно не сформовано. Саме від цих взаємовідносин залежить стабільність у Кавказькому регіоні.

У п'ятому розділі **«Позаблоковий статус України і Молдови, постійний нейтралітет Туркменістану»** розглянуто внутрішню і зовнішню політику країн пострадянського простору в безпековому контексті, які на сучасному етапі державотворення дотримуються позаблоковості.

Підрозділ 5.1. *«Формування і сучасний стан національної безпеки незалежної України»* фокусує увагу на безпековій політиці держави.

Чимало міжнародних експертів на початку 1990-х рр. відводили Україні роль геополітичного центру у Центрально-Східній Європі, який разом з Францією, Німеччиною та Польщею міг би стати серцевиною стратегічної взаємодії з Європою. Однак держава не зуміла реалізувати своїх внутрішньо- та зовнішньополітичних можливостей, не змогла скористатись історичними шансами, які отримала після розпаду Радянського Союзу (не інтегрувалася в ЄС, відмовилась від НАТО, не реалізувала нейтральний статус).

Українська політична еліта не мала чіткого алгоритму дій щодо побудови суверенної держави, а партійна номенклатура, яка залишилася при владі, швидко усвідомила кар'єрні можливості, що відіграло фатальну роль у сучасних державотворчих процесах. Відсутність концепції національної ідеї та багатовекторність політичної еліти не дозволили визначити єдиний внутрішньо- та зовнішньополітичний курс країни, виділити пріоритети національних інтересів у сфері національної безпеки.

В останнє п'ятнадцятиліття у країні були помітні тенденції до відходу від демократичних принципів, верховенства права, незалежності судового судочинства, свободи слова, захисту прав людини, що привело до «Помаранчевої революції», трагічних подій «Революції гідності». Україна є членом півсотні міжнародних організацій, а договірно-правова база міжнародних відносин складає понад 10 тис. договорів різного правового рівня. На міжнародному рівні країна задекларувала статус позаблоковості та нейтралітету, закріпила його у Конституції, але не домоглася їх світового визнання.

Основними загрозами для національної безпеки України були: 1. Невизначеність стратегії зовнішньої політики та її часта зміна; 2. Застосування політики «подвійних стандартів»; 3. Послаблення зв'язків із державами – світовими лідерами демократичного спрямування; 4. Підрив та стримування євроатлантичних інтеграційних процесів; 5. Відсутність міжнародно-правових гарантій від зовнішньої агресії; 6. Порушення прав і свобод людини, масове зuboжіння населення, розкол по лінії бідні/багаті; 7. Руйнація національних Збройних сил. Останній фактор особливо небезпечний – упродовж останніх двох десятиліть забезпечення військової безпеки незалежної України як основи національної безпеки було суперечливим і непослідовним (законодавча база безпекового сектора України ігнорує задекларовані принципи позаблоковості та нейтральності). Військова доктрина мала оборонний характер, чітко перелічуючи реальні та потенційні, внутрішні та зовнішні загрози національній безпеці, проте

містила чимало недоліків. Показовий приклад – під час її обговорення у парламенті з проекту вилучено загрозу можливого нападу військових підрозділів, дислокованих на території України (йшлося про військові підрозділи Чорноморського флоту Росії).

Доктрина, ухвалена у період перебування при владі проєвропейських політичних сил, спрямовувалася на політику євроатлантичної інтеграції, посилення співробітництва з існуючими системами безпеки, дотримання оборонної достатності, впровадження механізмів демократичного цивільного контролю, продовження розвитку військово-політичного партнерства з НАТО і ЄС, поглиблення відносин з названими безпековими міжнародними організаціями аж до повноправного членства. Її положення припинили виконуватись уже після зміни президентської влади 2010 р., а положення про євроатлантичну інтеграцію – вилучені.

Водночас Збройні сили України упродовж останніх двадцяти років перебували в незадовільному технічному стані: військова техніка морально застаріла, нової – тривалий час не закуповували, а вітчизняні розробки не впроваджувалися. Все це відбувалося на тлі недофінансування Збройних сил. У таких умовах, після добровільної відмови від ядерного арсеналу в обмін на ілюзорні гарантії безпеки, державі необхідно було вимагати міжнародних гарантій (договірно-правових) визнання своєї позаблоковості і нейтралітету або ж відмовитись від них. Проте в умовах економічної кризи та політичної нестабільності питання військової безпеки, як і модернізації Збройних сил, залишаються другорядними, що значно ослаблює обороноздатність країни.

Враховуючи сучасні реалії, пропонуємо: 1) впроваджувати нові види озброєння (альтернативою ядерній зброї вважаємо високоточну (ракети малої до 500 км та середньої дальності до 5000 км); 2) поетапно виконати план дій щодо членства в НАТО з одночасною відмовою від позаблокового статусу; 3) укласти двосторонні та багатосторонні військово-політичні та безпекові договори з країнами-сусідами, країнами – світовими лідерами (входження в глобальні системи ПРО та ППО).

Вважаємо, що економічним, політичним, оборонним інтересам України відповідає утворення Балто-Чорноморського Союзу, який не суперечить ані статутам Європейського Союзу, ані Організації Північноатлантичного договору. Створення колективної регіональної системи безпеки у Балто-Чорноморському регіоні збільшить рівень національної безпеки її членів, в чому зацікавлені європейські країни та НАТО. Об'єднання дозволить диверсифікувати джерела енергоносіїв та жодним чином не применшує рівноправних відносин з іншими країнами (вектор Схід–Захід).

У підрозділі 5.2. «Республіка Молдова у пошуку свого оборонного і безпекового статусу» проаналізовано безуспішні спроби цієї країни визначити стратегічний напрям внутрішньо- та зовнішньополітичного розвитку.

Чорноморський і Причорноморський регіони, до яких входить Молдова, мають важливе геополітичне значення – тут переплітаються геополітичні інтереси США, НАТО, ЄС, Росії, Туреччини та Румунії. У політичному житті країни продовжується боротьба між демократичною та комуністичною ідеологією, що характерно майже для всіх пострадянських республік. Як результат, відповідно до

Конституції Молдови – республіка дотримується позаблокового нейтрального статусу.

Унаслідок конституційно задекларованої нейтральності Молдова не декларує мету членства у жодному з військово-політичних блоків, зокрема НАТО. Співпраця з Альянсом будується на прагматичних засадах: відповідно до двосторонніх домовленостей прийнято рішення про скорочення армії до 6,5 тис. (1999), згодом підписано індивідуальний план дій партнерства з Північноатлантичним альянсом (2007), який передбачав реформування системи безпеки і оборони країни за стандартами та принципами НАТО. Стандарти цього блоку враховано також при ухваленні Концепції національної безпеки, яка передбачала поетапне реформування військово-оборонного комплексу (створення асоціацій у правоохоронній сфері, суспільні секції при військових формуваннях, ефективний цивільний контроль за збройними силами). Базові принципи концепції: мирне вирішення конфліктів без застосування сили; недоторканність кордонів, статус постійного нейтралітету; недопущення розміщення на своїй території збройних сил іноземних держав; відсутність ймовірного противника серед держав світу.

Основна загроза національній безпеці Молдови – Придністровський конфлікт та ризики міжетнічних сутичок. Конфлікт у Придністров'ї умовно поділено на три періоди: 1) зародження (1989–1992) – розподіл та структуризація сил ворогуючих сторін (націоналісти-молдавани – українсько-російське населення); 2) ескалація (березень–липень 1992 р.) – розгортання бойових дій та проведення миротворчої операції з метою підтримання миру та правопорядку миротворчими силами у складі військовослужбовців Збройних сил Молдови, Придністров'я, Російської Федерації та України; 3) згасання (1992 – до сьогодні) – створення буферної зони, введення спеціальної місії спостерігачів, визнання територіальної цілісності Молдови і права Придністров'я самостійно вирішувати власну долю у разі зміни суверенітету Республіки Молдова чи її приєднання до Румунії.

Молдова намагалася розв'язати внутрішній військово-політичний конфлікт з Придністров'ям та позитивно вирішити «законсервований», спровокований «мовним питанням» та можливим прорумунським курсом офіційного Кишинєва (бл. 600 тис. молдаван мають румунські паспорти). Згідно з договором про звичайні збройні сили в Європі, Росія у 1999 р. розпочала виведення військ з Тирасполя, однак цей процес не закінчено й до сьогодні. Придністров'я для Росії у найближчі роки залишатиметься військовим плацдармом, з якого можна впливати на Східну Європу та Західне Причорномор'я, через що Російська Федерація підтримує невизнану Придністровську республіку.

У підрозділі 5.3. *«Постійний нейтралітет Туркменістану – запорука національної безпеки»* досліджено особливості безпекового середовища цієї республіки.

Одна з небагатьох азійських країн, яка проводить «рівновіддалену», багатовекторну зовнішню політику, декларує нейтралітет, а також не входить до жодного військово-політичного блоку та систем регіональної колективної безпеки – Республіка Туркменістан. Її особливість полягає в функціонуванні авторитарного режиму правління та наявності значних запасів природного газу,

що робить економічну співпрацю з країнами-партнерами (Туреччина, Росія, Україна), пріоритетом для забезпечення власної національної безпеки.

Економічна стабільність країни підтримується завдяки експорту природного газу. Основний, проте морально застарілий газогін «Середня Азія – Центр», пролягає через територію Російської Федерації (власником трубопроводу – російська корпорація «Газпром»). Будівництво альтернативних газогонів в обхід території Росії та України («Набукко») тільки проектується. Реалізація цих проектів ускладнювалася нестабільною суспільно-політичною ситуацією в сусідніх центральноазійських республіках. Незважаючи на значні доходи, які приносив газовий сектор, у країні зберігалася значна трудова міграція, особливо в Росію та Казахстан. У республіці введено візовий режим для громадян пострадянських республік.

Національну безпеку Туркменістану гарантував не тільки економічний сегмент країни, але й резолюція ГА ООН «Про постійний нейтралітет Туркменістану» (1995), система двосторонніх договорів з країнами СНД, відсутність зобов'язань в ОДКБ, ГУАМ, ШОС, підтримка рівноправних відносин із талібами, представниками Північного альянсу Афганістану. Значну увагу країна приділяла боротьбі з тероризмом (як асоційований член СНД, бере участь в нарадах з питань боротьби з наркотиками і тероризмом). Туркменістан зблизився із США, які фінансують програми зі зміцнення туркменсько-афганського кордону, вважаючи його найсприятливішим для поширення тероризму та наркотиків у Центральній Азії, що дестабілізувало геополітичну ситуацію в регіоні. Водночас НАТО прагнуло на території Туркменістану розташувати тилові забезпечувальні підрозділи (аеродроми, склади, центри підготовки тощо), а Росія – розширити військову співпрацю, змагаючись у цьому питанні з Іраном, Пакистаном та Туреччиною.

Третій не менш важливий сегмент національної безпеки – Збройні сили. Після розпаду СРСР у Туркменістані залишилися військова техніка та озброєння, які стали основою для створення національної армії. Остаточна мета військового будівництва – створення малочисельної обороноздатної армії шляхом закупівлі нових видів озброєння, підвищення освітнього рівня кадрових військових (офіцери проходять підготовку з використанням новітніх видів озброєння). Незважаючи на те, що Збройні сили країни краще оснащені та значно мобільніші від армій Киргизії та Таджикистану, вони значно поступаються військовим підрозділам Узбекистану та Казахстану. Туркменська армія може брати участь у невеликих збройних конфліктах, але неспроможна самостійно витримати навіть локальну війну.

Основною загрозою для національної безпеки Туркменістану вважаємо збройні конфлікти в сусідніх республіках Центральної Азії (Афганістан, Узбекистан, Таджикистан). Забезпечуючи власну військову безпеку, керівництво країни виділяє три проблемні напрямки: каспійський, афганський та таджицько-узбецький. Посилення безпеки на цих напрямках (локалізація й нейтралізація воєнних загроз, запобігання їм) – основне завдання воєнної доктрини країни, яка ґрунтується на принципах «позитивного нейтралітету».

Шостий розділ «**Країни-прихильники багатовекторного зовнішнього курсу**» присвячений аналізу політико-правового поля Казахстану та Азербайджану у сфері національної безпеки.

У підрозділі 6.1. «*Казахстан – лідер Центральної Азії*» досліджено пріоритети стратегічного розвитку однієї з провідних держав регіону.

Основний «геополітичний гравець» Центральної Азії – Казахстан («щит регіону»). Лідерство цієї країни зумовлено декількома чинниками: 1) вигідним територіальним розташуванням; 2) спадком СРСР (країна займає першу позицію у світі за кількістю космічних запусків ракет-носіїв з космодрому «Байконур», на території держави розміщено важливі стратегічні об'єкти колишнього Радянського Союзу, які сьогодні використовує Російська Федерація); 3) сильною центральною владою (культ особи Н. Назарбаєва).

Претензії Казахстану на лідерство в регіоні ґрунтувалися на економічному (доктрина перебудови економіки) та національно-культурному (дерусифікація, ісламізація) факторах. По-перше, у країні залишено державне планування з активними ринковими відносинами: залучено понад 30 млрд дол. інвестицій в економіку, розпочато будівництво трансєвразійського коридору, реконструйовано низку нафтопереробних заводів, побудовано нові газокомпресорні станції, розбудовано другий нафтопровід до Китаю, споруджено підприємства з виробництва сільськогосподарської техніки та переробки сировини тощо. По-друге, значні досягнення керівництва країни у національно-культурній площині: підвищено статус національної мови, значна увага приділяється народним традиціям, запроваджено державну ідеологію казахського патріотизму. Все це відбувається на тлі відсутності «свободи слова», політичної опозиції та корумпованості влади.

Водночас Республіка Казахстан знаходилася в сфері політико-економічних та військових інтересів Росії (СНД), Китаю та США (НАТО). Держава, як і Узбекистан – традиційний учасник усіх ініційованих Росією геополітичних організацій (під її контролем космодром «Байконур»). Країна активно розбудовує єдиний оборонний простір із країнами СНД (підписано угоду про створення об'єднаної системи протиповітряної оборони, об'єднаних збройних сил Співдружності), увійшла до ОДКБ (1992), де взяла участь у створенні Колективних сил оперативного реагування чисельністю 15 тис. осіб.

Казахстан із 1994 р. співпрацював з Північноатлантичним альянсом у межах програми «Партнерство заради миру» (із 2002 р. – на основі індивідуального плану партнерства). Республіка активно й успішно розвивала діалог з європейськими країнами в питаннях боротьби зі злочинами проти миру й безпеки людства, зокрема ухвалено закон «Про боротьбу з тероризмом» (1999), який відповідав вимогам Європейської Конвенції з боротьби з тероризмом.

Керівництво країни вважало також своїми стратегічними партнерами КНР та республіки Центральної Азії (напрямки співпраці передбачають зменшення чисельності військ на китайському кордоні, створення спільного батальйону «Центразбат», проведення спільних навчань, колективні дії проти тероризму). Республіка входить до Організації ісламської конференції, згодом – Організації ісламської співпраці (ОІС). На відміну від ОБСЄ, ОІК не мало миротворчих сил для врегулювання військових конфліктів. Разом із країнами Центральної Азії

Казахстан запропонував прецедент створення без'ядерної зони, закликаючи до цього інші ісламські країни, особливо на Близькому Сході. Спеціальні підрозділи Збройних сил Казахстану періодично беруть участь в антитерористичних навчаннях ШОС.

Покладаючи надії на міжнародні гарантії своєї безпеки, а також на колективний військовий потенціал ОДКБ, Казахстан проводить самостійну військово-безпекову діяльність у відповідності до встановлених стандартів. Міністерство оборони Казахстану розробило власну концепцію розвитку озброєння і військової техніки (модернізація армії, створення нових наукомістких виробництв і нових видів продукції військового призначення). Велику увагу звернено на мобілізаційний резерв та підвищення показників його бойової підготовки. Воєнна доктрина 2011 р. має оборонний характер і скерована на боротьбу з асиметричними загрозами.

Підрозділ 6.2. *«Особливості національної системи безпеки Азербайджану»* знайомить із маловідомими фактами, які свідчать про значний вплив республіки на геополітичну стабільність у регіоні.

Геополітичний статус Азербайджану визначала його енергетична значимість для Західної Європи – нафтопроводами Баку – Тбілісі – Джейхан, Баку – Супса, Баку – Новоросійськ (залізничним транспортом в грузинські порти експортувалася нафта, якість якої краща від російської, а шлях її доставки значно коротший ніж у країн-конкурентів). США, Росія, ЄС, Туреччина, Іран, вбачали у цій країні не тільки «вікно в Азію», але й потужний енергетичний ринок з вигідними транзитними шляхами. Кавказ, особливо Азербайджан, мали вирішальне значення для постачання вуглеводів із Центральної Азії на Південь Європи – окреслені країни докладали зусилля для посилення свого впливу на військово-політичну ситуацію у регіоні.

Основа економіки Азербайджану – нафто- та нафтопереробна промисловість, а експорту нафти відведено стратегічне значення в економіці країни (75%). Республіка досить успішно співпрацювала із західними компаніями, чим покращувала свій інвестиційний клімат, хоча й надалі залишалася індустріально-аграрною країною. Республіка обрала збалансовану зовнішню політику, не висловлюючись проти присутності на Кавказі як США, так і країн ЄС та Російської Федерації (лідером серед інвесторів та найближчим партнером у вирішенні військово-політичних проблем залишається Туреччина, через яку проходять всі транзитні газові трубопроводи в країни Євросоюзу).

На території Азербайджану зіштовхнулись глобальні інтереси провідних країн світу, що ускладнює зовнішньополітичний вибір країни, яка розвиває взаємовідносини з США (стратегічний партнер країни на Кавказі), НАТО (програма «План дій з індивідуального партнерства», «Партнерство заради миру») та Європейським Союзом без спроби приєднання (програми «Політика нового сусідства», Транскавказький транспортний коридор Європа – Кавказ – Азія). Серед зовнішніх пріоритетів республіки – демілітаризація басейну Каспійського моря, розвиток Євразійського коридору.

Керівництво країни неоднозначно ставилося до пропозиції Російської Федерації щодо створення організації Каспійського економічного співробітництва для країн каспійського регіону, функції СНД як органу, який порушує національні

інтереси та не сприяє зміцненню незалежності й територіальної цілісності, а також щорічної фінансової допомоги для Нагірного Карабаху. Водночас Азербайджан підтримує функціонування ГУАМ (з 1997 р.), субрегіональну співпрацю в економічній та військово-політичній сферах.

Геополітична стабільність у регіоні потрібна як Європі, так і країнам Кавказу, що потерпають від нерозв'язаних територіальних конфліктів, зокрема Азербайджансько-Вірменський щодо Нагірного Карабаху (республіки знаходяться у стані локальної позиційної війни). Неоднозначно до карабаської проблеми ставляться в Європарламенті: частина депутатів намагається захищати інтереси Вірменії (Російська Федерація), інші – намагаються відстоювати інтереси Азербайджану. Мусульманські країни, зокрема Туреччина, підтримують останню у її намаганнях повернути втрачені території. Конфлікт вимагає постійної уваги міжнародної спільноти, оскільки ризикує перерости в регіональну війну.

На саміті в Астані (2010) ворогуючі країни заявили про готовність мирно врегулювати карабаську проблему на основі Статуту ООН та Гельсінського заключного акту, які передбачають три основні принципи: 1) збереження територіальної цілісності; 2) вільне самовизначення націй; 3) мирне врегулювання конфліктів. Проте дійшовши згоди про повернення азербайджанців у Нагірний Карабах, виведення вірменської армії з семи окупованих районів, проблема залишається не вирішеною. «Затягування» переговорів Вірменією змусило Азербайджан заявити про можливість початку збройного протистояння.

У Висновках узагальнено результати дослідження:

1. Геополітичні виклики для пострадянських держав сьогодні залишаються недостатньо вивченим вітчизняними та зарубіжними істориками. Не зважаючи на появу в останні роки значної кількості наукових праць, які безпосередньо або ж дотично присвячені геополітиці пострадянських республік, проте констатуємо відсутність комплексних досліджень, присвячених геополітичному вибору, а також формуванню військової політики (безпеки) пострадянських республік в останні два десятиліття. Більшість архівної інформації має обмежений гриф доступу, що спонукало автора до пошуку відкритих джерел (архівні матеріали галузевих фондів України та Російської Федерації; мемуарна література, спогади очевидців та безпосередніх учасників подій; конституційно-законодавчі та нормативні акти пострадянських республік; довідково-статистична література; періодичні видання).

2. Реформи Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова започаткували демократичні перетворення в СРСР, що привело до розпаду держави. Крім внутрішніх передумов (розгортання гласності, економічний криза, формування багатопартійності тощо), не менш важливу роль у цьому процесі відіграли зовнішні чинники – розгортання США програми «Стратегічної оборонної ініціативи» (1983) втягнуло Радянський Союз у нову «гонку озброєнь», що підірвало економічні основи останньої (витрати на військові потреби зросли до 25% ВВП). Більшість пострадянських республік обрали демократичний вектор розвитку, задекларувавши парламентсько-президентську форму правління, хоча їх політичні системи, де-факто, були далекими від демократичних західних моделей за своєю суттю. Майбутнє кожної з держав залежало від здатності політичного керівництва виробити виважений, реалістичний і далекоглядний

зовнішньополітичний курс, а також послідовно і цілеспрямовано його здійснювати. На цьому тлі виокремлювалися країни Балтії (Литва, Латвія, Естонія), які зуміли досягнути справді демократичних форм урядування та організації суспільного життя.

Після розпаду СРСР республіки пострадянського простору вирішували одні і ті ж військово-політичні проблеми: розподіл радянської військової техніки та озброєння, які знаходились на їх території; формування національних збройних сил і адекватної нормативно-правової бази у військовій сфері; вибір концепції і стратегії військової політики; співпраця/входження в існуючі системи безпеки, розробка адекватних військових доктрин. Під тиском США Україна, Білорусія і Казахстан передали стратегічну і тактичну зброю Російській Федерації, що відбувалося на тлі часткової передачі та знищення стратегічної авіації, перерозподілу Чорноморського флоту. Спроба отримати реальні міжнародні гарантії національної безпеки від ядерних держав залишилася на рівні декларацій (Будапештський меморандум 1994 р.). Окреслені процеси прискорили військово-політичне лідерство Російської Федерації на пострадянському просторі та стимулювали її агресивну зовнішню політику.

3. Пострадянським республікам було важко протистояти існуючим воєнним загрозам глобального характеру, що спонукало їх до входження до існуючих військово-політичних союзів або ж реалізації політики багатовекторності (Україна) / нейтральності (Туркменістан) / позаблоковості (Молдова). Закономірність геополітичного вибору республік пострадянського простору в конкретних історичних умовах залежала від декількох чинників: географічного розташування країни, внутрішньої політико-партійної ситуації, форми державного устрою, економічної та військової «спроможності», наявності стратегії національної безпеки, входження до колективних систем безпеки регіонального і глобального рівня. У більшості республік формування системи забезпечення військової безпеки – суперечливий, недофінансований, розтягнутий у часі процес, на який негативно впливають: політичне протистояння всередині держав, нечітко визначена зовнішня політика, невиконання прийнятих державних програм з реформування армії.

Географічне розташування держави, її політичний устрій, стан економічного розвитку, ефективність воєнної політики, наявність існуючих загроз, рівень фінансування сектора безпеки, системність законодавчої бази, державне стратегічне планування відігравали вирішальне значення при створенні й формуванні системи національної безпеки (захищеність країни від ризиків, викликів, загроз, небезпек та агресій). Побудова національних систем військової безпеки відбувалася за принципом існуючих аналогій (здебільшого за прикладом НАТО, США, Росії). Частина республік колишнього СРСР, окрім Прибалтійських республік та Грузії, визначилися у своїй воєнно-політичній стратегії у мирний період і перебувають у проросійському фарватері (Білорусь, Вірменія, Узбекистан, Таджикистан, Киргистан), «перехідному транзитному стані» (Казахстан, Азербайджан).

4. Стан національної/військової безпеки залежав від прийнятих адекватних військово-політичних концепцій та стратегії, відповідно підсилених економічним потенціалом та реальними державними видатками у цій сфері. Усі сім країн ОДКБ,

як і 28 держав-членів НАТО, мали схожі воєнні доктрини. Однак на відміну від країн ЄС, воєнні доктрини більшості незалежних держав пострадянського простору не визначали потенційного противника, що ускладнювало розбудову їх збройних сил і системи військової безпеки через відсутність визначених джерел походження загроз і небезпек. Нормативно-правова база більшості пострадянських республік декларує політику входження до СНД та ОДКБ, формуючи системи військової безпеки за принципом розумної оборонної політики і достатньої безпеки. На заваді реалізації військових концепцій та доктрин стали: економічна криза 1990-х рр., обмежене фінансування оборонно-промислового комплексу, відсутність чіткої стратегії національної оборони, скорочення чисельності Збройних сил. Система військової безпеки всіх пострадянських республік потребує модернізації та моніторингу для вироблення ефективної концепції і стратегії воєнно-оборонної політики.

5. На Європейському континенті наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. формується нова система колективної регіональної безпеки. З одного боку – це НАТО і ЄС (на чолі зі США), з іншого – СНД і ОДКБ (на чолі з Російською Федерацією). Остання прагнула утворити військово-політичний союз з Шанхайською організацією співпраці, куди входить Китай та п'ять центральноазіатських республік, на протиположному полюсі до НАТО в Азії. Усі країни-учасники ОДКБ активно співпрацюють з Північноатлантичним альянсом у рамках програми «Партнерство заради миру» (виняток Туркменістан), залучаються до миротворчих операцій за мандатом РБ ООН. Низький рівень міждержавної довіри серед пострадянських республік, відсутність реальних демократичних реформ – причини, що унеможливають створення ефективної системи колективної безпеки під егідою НАТО та СНД. ОБСЄ – єдиний міждержавний інститут, який об'єднав усі держави євразійсько-атлантичного ареалу, створюючи можливість для діалогу й співпраці у галузі безпеки. Негативним у роботі ОБСЄ залишається надто тривалий механізм прийняття рішення і пасивна участь у боротьбі проти відкритої агресії.

Міжнародні безпекові організації недостатньо запобігали конфліктам на пострадянському просторі, обмежуючись спостереженням та співпрацею з СНД та ОДКБ, що виділяло Російську Федерацію серед колишніх радянських республік, яка перебрала на себе всі миротворчі операції на території колишнього СРСР. Миротворчі місії регіональних військово-безпекових організацій типу СНД та ОДКБ були малоефективними, через проблему домінування у їх складі російських військовослужбовців. Військово-політичні кризи пострадянських республік у багатьох випадках – наслідок їх внутрішнього політичного й економічно-соціального розвитку. Воєнні конфлікти у пострадянських республіках остаточно не врегульовані і вони залишаються у латентному стані (Придністров'я, Південна Осетія, Абхазія, Нагірний Карабах, Таджикистан). Самопроголошені республіки провокують загрозу виникнення міждержавної локальної/регіональної війни, в яку можуть бути втягнуті ядерні держави.

6. Відмовившись в односторонньому порядку від ядерної зброї і знищивши стратегічну авіацію, Україна не отримала міжнародних договірно-правових гарантій. Для удосконалення системи національної безпеки українська влада повинна: вступити до НАТО (на сьогодні найефективнішого військово-

політичного союзу); забезпечити стабільність геополітичного вибору країни, не залежно від зміни уряду / Президента / коаліції у Верховній Раді; виступити ініціатором створення регіональної системи безпеки (Балто-Чорноморського союзу); підписати двосторонні та багатосторонні воєнно-політичні угоди з країнами-світовими лідерами та державами-сусідами; стати власником високоточної зброї, ефективність якої зупинить будь-якого агресора; увійти в об'єднані системи ПРО і ППО.

На основі порівняльно-критичного аналізу фундаментальних, теоретичних, спеціальних видань та сучасних наукових досліджень можна запропонувати перелік 37 критеріїв-індикаторів (оціночну шкалу) стану військової безпеки будь-якої країни світу. Кожна складова має оцінку від –5 до +5, чотири показники можуть мати оцінку від 0 до – 5. Загальна сума оцінки повинна становити 50 % від максимально можливої оцінки, яка становить 145 балів. Рівень нижче 50 % повинен викликати підвищену увагу та тривогу, рівень від 50 до 75 % – постійний контроль, вище 75 % – удосконалення. За оцінкою автора система національної воєнної безпеки України знаходиться в критичній зоні, викликаючи тривогу за її функціональний стан.

Основні положення дисертації викладено у публікаціях

Монографії

1. Левик Б. Військова безпека пострадянських республік 1991–2011 рр. / Богдан Левик. – Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2012. – 380 с.

Рец.: Терський С. Рецензія на монографію. Левик Б. Військова безпека пострадянських республік 1991–2011 рр. (Львів, 2012) / С. Терський // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – Вип. 5 (131). – С. 134–135.

2. Левик Б. Пострадянські республіки Центральної Азії в умовах геополітичних викликів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. / Богдан Левик. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – 188 с.

Рец.: Тодоров І. Рецензія на монографію. Левик Б. Пострадянські республіки Центральної Азії в умовах геополітичних викликів наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. (Львів, 2014) / І. Тодоров // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – Вип. 6 (132). – С. 129–130.

3. Левик Б. Балто-Чорноморський регіон: сучасний потенціал та перспективи / Богдан Левик. – Маріуполь : ТОВ «Східний видавничий дім», 2015. – 244 с.

Рец.: Конопльов С. Рецензія на монографію. Левик Б. Балто-Чорноморський регіон: сучасний потенціал та перспективи (Маріуполь, 2015) / С. Конопльов // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Маріуполь : ТОВ «Східний видавничий дім», 2015. – Вип. 7 (139). – С. 74–75.

Статті у наукових фахових виданнях

4. Левик Б. Історичний досвід зарубіжних країн у політичному забезпеченні національної безпеки і оборони у новітній період / Богдан Левик // Вісник національного університету «Львівська політехніка». – Львів : Вид-во «Львівська політехніка», 2011. – № 693. – С. 234–239. – (Серія: Держава та армія).

5. Левик Б. Військова безпека Латвійської Республіки після розпаду СРСР та у нових історичних умовах / Богдан Левик // Наукові записки Тернопільського

національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 2 – С. 184–192. – (Серія: Історія).

6. Левик Б. Дослідження питань військової безпеки України у захищених роботах спеціалізованої вченої ради К. 35.052.15 за спеціальністю 20.02.22 військова історія (історичні науки) Національного університету «Львівська політехніка» (1992–2011 рр.) / Богдан Левик // Вісник національного університету «Львівська політехніка» – Львів : Вид-во «Львівська політехніка», 2012. – № 724. – С. 228–234. – (Держава та армія).

7. Левик Б. Формування Збройних сил Латвії у нових геополітичних умовах / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2011. – № 7 (114). – С. 120–125.

8. Левик Б. Збройні сили Республіки Естонія у новітній період історії (1991–2011 рр.) / Богдан Левик // Труди університету: зб. наук. праць Національного університету оборони України. – Київ, 2012. – № 1 (107). – С. 242–252.

9. Левик Б. Становлення військової безпеки Азербайджану та його військової організації в пострадянський період / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. – № 2 (116). – С. 115–121.

10. Левик Б. Державне забезпечення військової безпеки незалежної України: військово-історичний аналіз / Богдан Левик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 1. – С. 160–166. – (Серія Історія).

11. Левик Б. Військова безпека Азербайджану у пострадянський період / Богдан Левик // Труди університету: зб. наук. праць. Національного університету оборони України. – Київ, 2012. – № 4 (110). – С. 210–217.

12. Левик Б. Створення Військово-морського флоту незалежної України / Богдан Левик // Вісник Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний ун-т імені Василя Стефаника, 2012. – Вип. 21. – С. 73–78. – (Серія: Історія).

13. Левик Б. Військова безпека Грузії у період 1991–2011 рр. / Богдан Левик // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог : Національний ун-т «Острозька академія», 2012. – Вип. 19. – С. 421–433. – (Серія: Історичні науки).

14. Левик Б. Військово-політичне забезпечення становлення Збройних Сил України 1991–1992 рр. (за матеріалами Державного галузевого архіву МОУ) / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. – № 3 (117). – С. 96–102.

15. Левик Б. Військова безпека у захищених дисертаційних роботах за спеціальністю військова історія у Національному університеті «Львівська політехніка» 1992–2011 рр. / Богдан Левик // Воєнна історія Середньої Наддніпряни: зб. наук. праць. – Київ, 2012. – С. 777–782.

16. Левик Б. Україна і Росія – сучасний військово-історичний вимір / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. – № 4 (118). – С. 98–105.

17. Левик Б. Формування Збройних Сил Республіки Білорусь після розпаду СРСР / Богдан Левик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – С. 176–181. – (Серія: Історія).

18. Левик Б. Військово-політична захищеність республіки Білорусь після 1991 р. / Богдан Левик // Україна – Європа – Світ: зб. наук. праць. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 10. – С. 230–237. – (Серія: Історія, міжнародні відносини).

19. Левик Б. Військова безпека України: історично-проблемний аналіз / Богдан Левик // Воєнна історія: науково популярний журнал. – Київ, 2012. – № 1 (61). – С. 77–85.

20. Левик Б. Військова політика Республіки Молдова / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. – № 5 (119). – С. 111–115.

21. Левик Б. Формування армії Республіки Казахстан у пострадянський період / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. – № 6 (120). – С. 113–117.

22. Левик Б. Узбекистан у пошуку військово-політичної стратегії в умовах геополітичних викликів / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. – № 4 (124). – С. 139–147.

23. Левик Б. Таджикистан на шляху до воєнно-політичної стабільності / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. – № 5 (125). – С. 137–145.

24. Левик Б. Туркменістан – нова постійно нейтральна держава Центральної Азії / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. – № 6 (126). – С. 217–225.

25. Левик Б. Киргизстан – повернення на російську орбіту / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – № 1 (127). – С. 142–149.

26. Левик Б. Геополітика нових незалежних держав Центральної Азії у пострадянський період / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : Український культурологічний центр, ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – № 2 (128). – С. 85–91.

27. Левик Б. Чорноморський флот Російської Федерації у російсько-українських відносинах (пострадянський період) / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – № 3 (129). – С. 48–53.

28. Левик Б. Участь пострадянських республік у миротворчих операціях ООН та НАТО / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – № 4 (130). – С. 84–91.

29. Левик Б. Концепція Балто-Чорноморського Союзу і пострадянський простір / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – № 5 (131). – С. 80–84.

30. Левик Б. Геополітичне становище посткомуністичної Росії / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – № 6 (132). – С. 72–77.

31. Левик Б. Забезпечення національних інтересів Польщі у сфері безпеки у пострадянський період 1991–2011 рр. / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : Український культурологічний центр, ТОВ «Східний видавничий дім», 2015. – № 1 (133). – С. 75–83.

32. Левик Б. Військово-політичні наслідки російсько-української війни 2014–2015 рр. / Богдан Левик // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2015. – № 2 (134). – С. 33–38.

Статті, які додатково відображають результати дисертаційної роботи

33. Левик Б. Військове озброєння Литовської республіки 1991–2011 рр. / Богдан Левик // Сухопутні війська Збройних Сил України: історія, сучасність, розвиток (до 20-річчя Збройних Сил України): зб. наукових праць. – Львів, 2011. – С. 87–91.

34. Левик Б. Військова історія у системі забезпечення національної безпеки та оборони України / Богдан Левик // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: матеріали Всеукраїнської наук. конф. (Дніпропетровськ, 17 грудня 2011 р.). – Дніпропетровськ, 2011. – Ч. 2. – С. 17–19.

35. Левик Б. Військова безпека у захищених дисертаційних роботах за спеціальністю військова історія у Національному університеті «Львівська політехніка» 1992–2011 рр. / Богдан Левик // Воєнна історія середньої Наддніпрянщини: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф. (Київ, 15 березня 2012 р.). – Київ, 2012. – С. 777–783.

36. Левик Б. Військова політика незалежної України: історико- проблемний аналіз / Богдан Левик // Придніпровські соціально-гуманітарні читання. Проблеми та перспективи історичної науки в Україні: матеріали Запорізької секції I Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 11 квітня 2012 р.). – Дніпропетровськ, 2012. – Ч. 3. – С. 121–125.

37. Левик Б. Значення особистості дослідника в історії незалежної України / Богдан Левик // Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні: матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції (Дніпропетровськ, 28 квітня 2012 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 3. – С. 48–50.

38. Левик Б. Безпековий вибір незалежної України / Богдан Левик // Міжнародні відносини та інтеграційні проекти на пострадянському просторі: міжнародна наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 18–19 травня 2012 р.). – Дніпропетровськ, 2012. – Ч. 1. – С. 110–113.

39. Левик Б. Становлення Збройних Сил України 1991–1992 рр. (за матеріалами Галузевого державного архіву Міністерства оборони України) / Богдан Левик // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Кіровоградська сесія I Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Кіровоград, 15 червня 2012 р.). – Кіровоград, 2012. – Ч. 2. – С. 14–16.

40. Левик Б. Зарубіжні спецоперації Радянської армії в період «холодної війни» / Богдан Левик // «Холодна війна»: історія та уроки (1946–1991): матеріали

Міжнародної наук. військово-історичної конференції (Севастополь, 4–5 жовтня 2012 р.). – Севастополь, 2012. – С. 105–109.

41. Левик Б. Критерії оцінки військової безпеки України / Богдан Левик // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Перша Всеукраїнська наук.-практ. конф. з міжнародною участю (Бердянськ, 22 вересня 2012 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 5. – С. 192–196.

42. Левик Б. Участь пострадянських республік в міжнародних миротворчих операціях ООН та НАТО / Богдан Левик // Сухопутні війська Збройних Сил України: 20 років миротворчої діяльності: матеріали доповідей міжвузівської наук.-практ. конф. (Львів, 25 жовтня 2012 р.). – Львів, 2012. – С. 75–78.

43. Левик Б. Становлення воєнної науки і освіти незалежної України / Богдан Левик // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси: матеріали Другої всеукраїнської наук. конф. (Дніпропетровськ, 20 жовтня 2012 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 3. – С. 149–153.

44. Левик Б. Захист національних інтересів України у воєнній сфері у перші роки незалежності / Богдан Левик // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали Криворізької сесії I Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 24 листопада 2012 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 2. – С. 87–89.

45. Левик Б. Проблеми національної безпеки України в гуманітарній сфері / Богдан Левик // Придніпровські читання: Дніпропетровська сесія II Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 22 лютого 2013 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2013 р. – Ч. 4. – С. 27–29.

46. Левик Б. Зниження обороноздатності України / Богдан Левик // Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні: матеріали III всеукраїнської наук. конф. з міжнародною участю (Сімферополь, 26 квітня 2013 р.). – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 3. – С. 75–76.

47. Левик Б. Роль НАТО на пострадянському просторі / Богдан Левик // Науковий діалог «Схід–Захід»: Всеукраїнська наук.-практ. конф. з міжнародною участю: (Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 3. – С. 43–46.

48. Левик Б. Участь незалежної України у європейській безпеці / Богдан Левик // Науковий діалог «Схід–Захід»: Друга Всеукраїнська наук.-практ. конф. (Бахчисарай, 12 жовтня 2013 р.). – Дніпропетровськ : ТзОВ «Інновація», 2013. – Ч. 3. – С. 118–122.

49. Левик Б. Незалежність України у контексті російських національних інтересів у пострадянський період (за матеріалами дослідників Російської Федерації) / Богдан Левик // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: матеріали Третьої всеукраїнської наук. конф. (Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 2. – С. 103–106.

50. Левик Б. Центральноазіатські нові незалежні країни – «біла пляма» всесвітньої історії пострадянського періоду / Богдан Левик // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук.: матеріали Третьої всеукраїнської наукової конференції (Дніпропетровськ, 24 грудня 2013 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 1. – С. 141–143.

51. Левик Б. Геополітична орієнтація сучасного українця / Богдан Левик // Матеріали Четвертої Всеукраїнської наук.-практичної конф. «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 22 березня 2014 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2014 – Ч. 2. – С. 132–139.

52. Левик Б. Геополітична орієнтація сучасного українця / Богдан Левик // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси: матеріали Четвертої Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 22 березня 2014 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2014. – Ч. 2. – С. 132–139.

53. Левик Б. Геополітична орієнтація: національні інтереси Росії на пострадянському просторі / Богдан Левик // Формування основних напрямків соціогуманітарних наук: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Дніпроджержинськ, 11–12 квітня 2014 р.). – Дніпроджержинськ : ДДТУ, 2014. – С. 74–76.

54. Левик Б. Військові Туреччини на Галичині під час Першої світової війни у період 10 липня 1916 – 26 вересня 1917 рр. / Богдан Левик // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100 річчя події): матеріали Міжнародного наук. форуму. (Львів, 26–27 червня 2014 р.). – Львів : АСВ, 2014. – С. 98–101.

55. Левик Б. Пріоритетні питання воєнної безпеки України на даний момент / Богдан Левик // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. з міжнародною участю (Кіровоград, 16 травня 2014 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2014. – Ч. 1. – С. 59–62.

56. Левик Б. Оборонна політика незалежної України на початку XXI ст. / Богдан Левик // Науковий діалог «Схід – Захід»: матеріали Третьої Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Камянець-Подільський, 7 червня 2014 р.). – Дніпропетровськ : Вид-во «Інновація», 2014. – Ч. 2. – С. 21–24.

57. Левик Б. Геополітичне становище посткомуністичної Росії / Богдан Левик // Актульні проблеми соціально-гуманітарних наук: матеріали Четвертої всеукраїнської наук. конф. (Дніпропетровськ, 15 липня 2014 р.). – Дніпропетровськ : Вид-во «Інновація», 2014. – С. 126–129.

58. Левик Б. Перспективи Балто–Чорноморського регіону / Богдан Левик // Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з між нар. участю «Придністровські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 р.). – Дніпропетровськ, ТОВ «Інновація», 2014. – Ч. 2. – С. 41–46.

59. Левик Б. Геополітичні перспективи Російської Федерації на початку XXI ст. / Богдан Левик // Матеріали Другої науково-практичної конференції «Розвиток соціально-гуманітарної освіти і науки в контексті модернізації вищої школи» (Дніпропетровськ, 26 грудня 2014 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2015. – Ч. 2. – С. 14–20.

60. Левик Б. Військово-політичний потенціал сучасної Польщі, як можливого партнера у регіональній системі безпеки / Богдан Левик // Матеріали П'ятої всеукраїнської наукової конференції «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.). – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2015. – Ч.1. – С. 186–190.

61. Левик Б. Українське питання на Мюнхенській конференції / Богдан Левик // Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Розвиток основних напрямків соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи»

(Дніпродзержинськ, 14-15 травня 2015 р.). – Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2015. – С. 39–41.

62. Левик Б. Геополітичний вибір пострадянських країн. Матеріали Четвертої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Науковий діалог «Схід-Захід» (Камянець-Подільський, 25 травня 2015 р.). – Дніпропетровськ : Видавництво «Інновація», 2015. – Ч. 1. – С. 132–135.

АНОТАЦІЯ

Левик Б. С. Пострадянські республіки в умовах геополітичних викликів наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02. – всесвітня історія. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. – Львів, 2016.

Досліджено особливості геополітичного вибору пострадянських республік наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Виділено причини та передумови розпаду СРСР, розглянуто принципи розподілу озброєння Радянського Союзу, проаналізовано наслідки відмови нашої держави від ядерного статусу. Основну увагу приділено специфіці формування політики національної безпеки в регіональному / національному розрізі та її стрижня – Збройних сил. Удосконалено періодизацію військової політики країн СНД, визначено переваги і недоліки існуючих стратегій, концепцій національної безпеки, військових доктрин, чинного законодавства у сфері безпеки і оборони. Обґрунтовано концепцію визрівання об'єктивних тенденцій потенційного регіонального лідерства України, її провідної ролі при формуванні регіональних економічних та військово-політичних блоків, охарактеризовано вплив НАТО і ОДКБ на держави колишнього СРСР. Запропоновано рекомендації щодо удосконалення воєнної політики незалежної України на сучасному етапі державотворення, розроблено трьохступеневу шкалу індикаторів-показників стану військової безпеки світових країн, удосконалено понятійно-категорійний апарат досліджуваної проблеми.

Ключові слова: пострадянські республіки, посткомуністичний період, національна безпека, геополітичний вибір, військова політика, доктрина, стратегія.

АННОТАЦИЯ

Левик Б. С. Постсоветские республики в условиях геополитических вызовов конца ХХ – начала ХХІ века. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Институт украиноведения им. И. Крип'якевича НАН Украины, Институт народоведения НАН Украины. – Львов, 2016.

Исследовано особенности геополитического выбора постсоветских республик конца ХХ – начала ХХІ века. Определены причины и условия распада СССР, рассмотрены принципы распределения военного потенциала Советского Союза,

проанализированы последствия отказа Украины от ядерного статуса. Основное внимание определено специфике формирования политики национальной безопасности на региональном/национальном уровне и ее базовой основы – Вооруженных сил. Усовершенствовано периодизацию военной политики стран СНГ, определены преимущества и негативные стороны существующих стратегий, концепций национальной безопасности, военных доктрин, действующего законодательства в сфере безопасности и обороны. Обосновано концепцию дозревания объективных тенденций потенциального регионального лидерства Украины, ее ведущей роли во время формирования региональных экономических и военно-политических блоков, дано характеристику влияния НАТО и ОДКБ на государства бывшего СССР. Предложены рекомендации для усовершенствования военной политики Украины на современном этапе государственного строительства, разработано трехуровневую шкалу индикаторов-показателей состояния военной безопасности мировых стран, усовершенствовано категориально-смысловой аппарат исследуемой проблемы.

Ключевые слова: постсоветские республики, постсоветский период, национальная безопасность, геополитический выбор, военная политика, доктрина, стратегия.

SUMMARY

B.S. Levyk. Post-Soviet republics in the context of geopolitical challenges in the late 20th – early 21st centuries. – Manuscript.

Dissertation for the academic degree of Doctor of Historical Sciences with a specialization in 07.00.02. – World History. – I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of People Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Lviv, 2016.

Specific aspects of the geopolitical choice of post-Soviet republics in the late 20th – early 21st centuries are comprehensively explored. There are causes and prerequisites of the USSR collapse identified, principles of the Soviet Union armament separation examined and consequences of renunciation of the nuclear status of our state reviewed. It is emphasized that the reforms of the General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union Mr. M. Gorbachov (promotion of transparency, economic vicissitudes, development of a multi-party system etc.) against the background of foreign policy factors gave rise to democratic transformations in the USSR, which resulted in the breakup of the state. It is pointed out that most post-Soviet republics chose a democratic development vector, whereas the success of their development depended on the capability of their political leaders to deliver a balanced, realistic and forward-looking foreign policy course as well as pursue it in a consistent and purposeful way.

The emphasis is on the specificity of molding the national security policy on the regional / national level and its pivot – the Armed Forces. It is indicated that of fundamental importance in creation and molding of the national security system are the geographic location of a state, its political order, the economic development situation, efficiency of the military policy, existence of threats, the financing level of the security

sector, consistency of the legislative framework and state strategic planning. It is difficult for post-Soviet republics to stand up to the current military threats of global nature, which encourages them to join the existing political and military alliances or pursue the multi-vector / neutrality / non-aligned state policies. It is proved that, as opposed to EU countries, military doctrines of most independent states of the post-Soviet area identify no potential enemy, which complicates the development of their armed forces and military security systems (the national security is achieved owing to the principle of a sound defense policy).

The author updates the periodization of military policies of CIS countries, covers the influence of the NATO and CSTO on the former USSR states and identifies advantages and limitations of the available strategies, national security concepts, military doctrines, active legislation in the field of security and defense. It is stated that some republics of the former USSR, apart from the Baltic republics and Georgia, have developed their military and political strategies for the peace period and are in the wake of pro-Russian policy. The author traces some causes which make it impossible to create an effective system of collective security under the aegis of the NATO and CIS (low level of interstate trust among post-Soviet republics, lack of genuine democratic reforms). It is indicated that the OSCE is the only interstate institute which has united all states of the Eurasian-Atlantic areal, offering an opportunity for dialogue and cooperation in the field of security, though a decision-making mechanism requiring too much time and passive engagement in the fight against open aggression reduce the efficiency of this international organization. The author describes the cooperation of CSTO member countries with the NATO within the Partnership for Peace Program (except for Turkmenistan), their involvement in peacekeeping operations in the former Soviet Union, which will remain in a latent state from now forth.

A concept of maturing objective tendencies for a potential regional leadership of Ukraine and its leading role in formation of regional economic as well as military and political blocs is substantiated. It is pointed out that to improve the national security system, the Ukrainian state has to: join the NATO; secure the stability of the geopolitical choice of the country; initiate the creation of a regional security system; sign military and political agreements with countries which are world leaders; own precision weapons; join the integrated BMD and Air Defence systems. The author offers recommendations for improvement of the military policy of the independent Ukraine, develops a three-stage scale of indicators-indices of the military security status of countries of the world and refines the conceptual and categorical structure of the issue under research.

Key words: post-Soviet republics, post-Communist period, national security, geopolitical choice, military policy, doctrine, strategy.

Підписано до друку 27.04.2016 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 40

Друк ПП «Ощипок М.М.»
Адреса: м. Львів, вул. С. Бандери, 45
Свідоцтво серії Б № 670155 від 30.05.12 р.
тел./факс (032) 235-22-32
e-mail: ommzmik@ukr.net